

ਨਦੀ ਤੇ ਨਾਈ

www.Punjabilibrary.com

ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੈਣਾ

ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ

(ਨਾਵਲ)

ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ/ 1

ਇਸੇ ਕਲਮ ਤੋਂ -

- ਸੱਧਰਾਂ ਦੀ ਡੋਲੀ (ਨਾਵਲ) 1973 2020 ਦੂਜੀ ਵਾਰ
- ਪੁਆਂਖੀ ਧੁੱਪ (ਨਾਵਲ) 1975 2021 ਦੂਜੀ ਵਾਰ
- ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤਕ (ਨਾਟਕ) 1976
- ਨਿਰਧਨ ਕੋ ਪਾਲੈ (ਨਾਟਕ) 1976
- ਬੇਨਾਮ ਰਿਸ਼ਤੇ (ਨਾਵਲ) 2020
- ਅੱਧੇ ਅਧੂਰੇ (ਨਾਵਲ) 2020
- ਇਕ ਹੋਰ ਲੂਣਾ (ਨਾਵਲ) 2020
- ਪਾਪ ਦੀ ਪੰਡ (ਨਾਵਲ) ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ

ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਗੀ/ 2

ਹਦੀ ਅਤੇ ਹਾਰੀ

(ਨਾਵਲ)

ਲੇਖਕ

ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੈਣਾ

ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143 002

ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ

NADI ATE NARI

by : **Bhupinder Singh Raina**

Nooranbad Colony
Sainik Colony Jammu - 190011
Mobile No. 9906027601
bhupi1945@gmail.com

Published by :

Ravi Sahit Prakashan
11, G.N.D.U. Shopping Complex
P.O. Khalsa College
G.T. Road, Amritsar-143 002
Ph. : 0183-2258633
E-Mail : ravisahitparkashan@yahoo.co.in

ISBN 978-81-?????????

© Author

ਸੰਸਕਰਣ : 2021

Publishers :

Ravi Sahit Prakashan

11, G.N.D.U. Shopping Complex
P.O. Khalsa College
G.T. Road, Amritsar-143 002

Printer :

Printwell 146, Fokal Point, Amritsar.

ਸਮਰਪਣ

ਇਹ ਉਪਨਿਆਸ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ
ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਨਾਰੀ ਨੂੰ
ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ
ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ

ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ/ 5

ਮੇਰੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ
ਕਾਲਪਨਿਕ ਹਨ।

ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ
ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਅਚੰਭਾ ਹੋਣੇਗਾ।

(ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੈਣਾ)

ਭੂਮਿਕਾ

ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੈਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚਰਚਿਤ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹਨ। ਆਪ ਜੰਮ੍ਹ-ਕਸ਼ਮੀਰ (ਹੁਣ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸ਼ਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ‘ਸੱਧਰਾਂ ਦੀ ਡੋਲੀ’ (1973), ‘ਧੁਆਂਖੀ ਧੁੱਪ’ (1975), ‘ਬੇਨਾਮ ਰਿਸ਼ਤੇ’ (2020), ‘ਅੱਧੇ ਅਧੂਰੇ’ (2020), ‘ਇਕ ਹੋਰ ਲੂਣਾ’ (2020) ਪੰਜ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਦੋ ਨਾਟਕ ‘ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤਕ’ (1976), ‘ਨਿਰਧਾਨ ਕੋ ਪਾਲੇ’, (1976) ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਡੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ‘ਬੇਨਾਮ ਰਿਸ਼ਤੇ’ ਨੂੰ ਜੰਮ੍ਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਜੰਮ੍ਹ ਦੇ ਐਮ.ਏ. ਦੇ ਸਿਲੇਬਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ‘ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ’ ਆਪ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਖਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਥਾ 1947 ਦੀ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਧਰਲੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਭਾਵ ਬਾਰਾਮੂਲਾ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਇਰਪ-ਗਿਰਦ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਥਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਪਾਰੋ (ਪਾਰਵਤੀ) ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੌਤ ਤਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਰਾਮੂਲਾ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਸਲ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵੱਸੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪਾਰੋ ਦਾ ਇਕ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵੱਸੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਰਾਧਾ ਅਤੇ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਕਮਲ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦਾ ਪਿਛਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਵੀਂ ਤਕ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦੇ ਵਿਆਹੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਘਰੋਲੂ ਕੰਮਕਾਰ ਦਾ ਬੋਝ ਪਾਰੋ ਦੇ ਮੋਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਰੋ ਨਿੱਕੀ ਉਮਰ ਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਘਰੋਲੂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਖਿੜੇ-ਮੱਥੇ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਛਿ ਭਾਵੋਂ ਇਕ ਸਖਤ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਪਿੱਛੇ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਨੌਕਰ ਮਦਨ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਕਾਰ ਲਈ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪਾਰੋ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਕ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਰੋ ਦਾ ਘਰਵਾਲਾ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਰੋ ਦੀ ਘਰ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਚਲ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਸੜਕ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਘਰਵਾਲੇ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਾਰੋ ਦੇ ਉੱਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਛਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨਦੀ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਂਤ ਚਲਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਤੁੜਾਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਯਾਤਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਘਰਵਾਲੇ ਦੀ ਮੌਤ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦਾਈ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਵਾਈ ਦੀ ਬੇਵਕਤ ਮੌਤ ਦੇ ਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਪਾਰੋ ਦਾ ਪਿਓ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਕਮਲ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵੀ ਆ ਘੇਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਵਿਚ ਲਾ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਘਰ ਵਸਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਧਰ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਵੀ ਪਾਰੋ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੋਂ ਦੂਰ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਬੇਸਹਾਰਾ ਕੁੜੀ ਰੱਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਪਾਰੋ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀਆਂ ਅਤੇ 1947 ਦੀ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਾਂਗ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੀ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭਾਰਤ ਸ਼ਾਸਲ ਹੋਣ ਦੀ ਦੇਰੀ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮਹਿੰਗੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪਾਸੋਂ ਕਬਾਇਲੀ ਧਾੜਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਧਰਲੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰੋਆਮ ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਪੱਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਾਰੋ ਦੇ ਪੇਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੁਹਰਾਮ ਮੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਕਮਲ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਅਤੇ ਬੱਚੀ ਦਾ ਖੁਦ ਹੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਘਟਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਘਾਣ ਦੀ ਦਰਦਮਈ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਮਲ ਬਚ-ਬਚਾ ਕੇ ਪਾਰੋ ਲੋਕ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਧਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਫੌਜ 'ਫਸਟ ਰਜਿੰਦਰਾ ਸਿੱਖਸ ਪਲਟਨ' ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਇਧਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਬਚਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਰੋ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਆਪ ਵਿਧਵਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਵੇਂ ਸਿਰੋਂ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰੋਂ ਤੋਂ ਮਕਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਭਰਾ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੰਬੜਦਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਦੇ ਪਛਤਾਵੇ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਗ੍ਰਾਮ ਕਾਰਨ ਪਾਰੋ ਦਾ ਭਰਾ ਕਮਲ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਗੁਰਦੇ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ

ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਾਰੋ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਕ ਗੁਰਦਾ ਦੇ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪਾਰੋ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਇਕ ਰਾਣੀ ਨਾਂ ਦੀ ਨਰਸ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਰਾ ਦੇ ਠੀਕ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨਰਸ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਨਰਸ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ ਅਤੇ ਨੌਕਰ ਮਦਨ ਜੋ ਹੁਣ ਵੱਡਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਰੇ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਦਨ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਧਰ ਪਾਰੋ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀ ਨੂੰਹ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਦੇ ਮਿਲੇ ਪੈਸਿਅਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਮਕਾਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਰੋ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਘਰਵਾਲੀ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਸ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਆਪਣੀ ਝਗੜਾਲੂ ਨੂੰਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਮੈਂਬਰ ਰੱਜੀ ਨਾਲ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਕਮਲ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਰੋ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਭਰਜਾਈ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਔੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਘਰਵਾਲੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇੱਜਤ ਦੇ ਡਰੋਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਇੱਜਤ ਦੇ ਮਾਰੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੱਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਰੋ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੱਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਧਰ ਪਾਰੋ ਦੀ ਭਰਜਾਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਣਦੇਖਿਆਂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਧਰ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਨੂੰਹ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਮਿਲਣ ਤਕ ਨਹੀਂ ਆਏ ਅਤੇ ਇਕ ਉਸ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਅਰਸ਼ੀ ਜਦੋਂ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਆਪਣੇ ਪਿਛ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਾਰੋ (ਦਾਦੀ) ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਰਵਤੀ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੋਤਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਨਿਰਸੁਆਰਥ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਰੂਪ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪੋਤਰੀ ਅਰਸ਼ੀ ਬਿਮਾਰ ਪਾਰੋ (ਦਾਦੀ) ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਰੋ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਮਕਾਨ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਆਪਣੀ ਪੋਤਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਭਰਜਾਈ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤਕ ਅੰਤ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਰੋ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੌਤ ਤਕ ਦਾ ਸਫਰ ਕੰਚਿਆਂ ਦੀ ਸੋਜ਼ ਉੱਤੇ ਤੁਰਨਾ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਪਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਛਿਣ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਧੁਰ ਦਰਗਾਹੋਂ ਹੀ ਉਕਰਿਆ

ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਕਲੇਸ਼ ਨਾਲ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਭੋਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਨਿਰਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਮਲ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਨਦੀ ਨਾਲ ਇਕੱਲੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਦਤ ਉਸ ਦੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਨਦੀ ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸੋਤ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਲਈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ' ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਤੂੰਘਾ ਫਲਸਫਾ ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੱਚਮੁੱਚ ਇਕ ਨਾਰੀ ਨਦੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਤੂੰਫਾਨ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੂੰਫਾਨਾਂ ਨਾਲ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਫਿਰ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਚਲਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਪਾਰੋ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਕਿ “ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਜੰਗਲ, ਕਿੰਨੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਫੁੱਲਾਂ, ਬਗੀਚਿਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਝਦੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਕਿੰਨਾ ਨਿਰਮਲ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਨਿਰਛਲ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਸਭ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦਿੰਦੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਉਮਰ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਦਾਦੇ, ਪੜਦਾਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਜਦੋਂ ਦੀ ਇਹ ਧਰਤੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਦੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਤਾਂ ਇਵੇਂ ਹੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮਾਂ ਪਿਓ ਨੂੰ ਪਰਾਈ ਲਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਨੂੰ ਸਾਂਭਦੀ ਹੈ, ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਦੁੱਖ ਆਪਣਾ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਲ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਡੋਰੀ ਫੜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਘਰ, ਨਵੇਂ ਲੋਕ, ਨਵੇਂ ਰਿਸਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਸਭ ਲਈ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਫਾਇਦੇ ਦੇ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਵਾਰਥ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੁਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਮੇਰੀ ਹਮਲ ਨਦੀ ਤੁਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।”

ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਗਾਥਾ ਹਰ ਇਕ ਅੱਰਤ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਪਾਰੋ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਨਾਰੀ ਪਾਤਰ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਅਤੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਨਾਲ ਨਿਰਸੂਆਰਥ ਹੋ ਕੇ ਮੌਚੇ ਨਾਲ ਮੌਚਾ ਜੋੜ ਕੇ ਹਰ ਅੱਖੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਿੱਤੀਆਂ ਵਿਚ ਖੜਦੀ ਹੈ। ਇਕੱਲੀ ਜਵਾਨ ਵਿਧਵਾ ਅੱਰਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਰਾਈ ਅੱਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਗਲਤ ਕਾਮੁਕ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਉਸ ਨਾਲ ਅਸ਼ਲੀਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰਨੀ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੀ ਖੁੰਬ ਠੱਪ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ 'ਤੇ ਦਾਗ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੀ ਭਰਜਾਈ ਰਾਣੀ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਵਾਸ਼ਨਾ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਨਾ ਕਰ ਕੇ ਨੌਕਰ ਨਾਲ

ਹੀ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਬਨਾਉਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਨੂੰਹ ਤੇਜ਼ੀ ਇਕ ਔਰਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਸੁਆਰਬੀ ਅਤੇ ਲਾਲਚੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਔਰਤ ਹੈ।

ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪਚਤਰ ਸਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋਡ ਉਮਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਕੋਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਜ਼ਰਬਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੁਖਮਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਰੱਚਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਣਾਤਮਕ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜੋ ਕਥਾ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਇਕੋ ਹੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੰਦਰਾਂ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹਥਲਾ ਨਾਵਲ ‘ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ’ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਕਈ ਨਾਟਕੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਪਾਰੋ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਨੂੰ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਤਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਰੋ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਪਾਤਰ ਗੌਣ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹਨ ਪਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਾਰਜਸੈਲੀ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਂਚਲਿਕਤਾ ਦੀ ਕੁਝ ਕਮੀ ਭਾਵੇਂ ਰਿੜਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਧ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਮੀਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀ, ਮਰਨ ਦੇ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਾ-ਕਮਾਲ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਣ ਦਾ ਵੀ ਕਈ-ਕਈ ਥਾਂ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉੱਨ੍ਹੀ ਸੌ ਸੰਤਾਲੀ ਵੇਲੇ ਫਿਰਕੂ ਰੰਗਤ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਆਮ ਅਵਾਮ ਵਿਚ ਬਰਕਰਾਰ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਰਦਾਰ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੈਣਾ ਦਾ ਹੱਥਲਾ ਨਾਵਲ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚਲੇ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਾਧਾ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗਿਣਾਤਮਕ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥਲੇ ਨਾਵਲ ‘ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ’ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਹੈ।

12-09-2021

ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ (ਡਾ.)

713, ਗਲੀ ਨੰਬਰ 1

ਇਨਸਾਈਡ ਪੈਰਾਡਾਈਜ਼ ਪਲੇਅਵੇਅ ਸਕੂਲ

ਤ੍ਰਿਪੜੀ ਟਾਊਨ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਸਵੈ-ਮਾਣ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਬਲੀਦਾਨ ਦਾ ਮੁੰਹੋਂ ਬੋਲਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼

(ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ)

ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਤਪਸਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੀ ਹਰ ਵਿਧਾ ਦੀ ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਸਿਰੜ ਮੰਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਵਲ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ, ਸਮਰੱਥਾ, ਸਹਿਜ, ਸੋਚ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਲਾਂ ਬੱਧੀ ਰਚਣਹਾਰ ਆਪਦੇ ਵਲਵਲਿਆਂ, ਖਿਆਲਾਂ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਡੋਕਾ ਮਨ-ਮੰਦਰ ਦੀ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਲਾਉਂਦਾ, ਕੁੰਦਨ ਰੂਪੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਵੀ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਜਣਨ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮੇਚ ਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਪੋਟਲੀ ਵਿਚ ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਕੁਝ ਉਸ ਨੇ ਉਮਰਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚੋਂ ਖੱਟ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂ ਕਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਉਹ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੰਡਣ ਵਾਲੇ ਵਡਭਾਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਜਣਾ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਮਨ-ਭਾਉਂਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਸੋ ਇਹ ਗੁੜੀ ਰਹਿਮਤ ਨਾਲ ਵਿਰਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਵਰਨਾ ਬਬੇਰੀ ਦੁਨੀਆ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਣਕਿਹਾ ਹੀ ਹਿੱਕ ਲੈ ਕੇ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਰੁਖਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੈਣਾ ਉੱਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਬਰਸ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਰਸਮਾਂ, ਰੀਤਾਂ, ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ, ਜਜਬਾਤਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਹ ਹੜ੍ਹ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਜੋਕੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਮਨਫ਼ੀ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਂ ਕਹਿ ਲਵੇ ਕਿ ਕੁਰੇਦ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ। ਸ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੈਣਾ ਜੀ ਦੀ ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ’ ਦਾ ਕਥਾ-ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਪਾਠਕ ਸਵੈ-ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਲਈ ਸਹੀ ਪਗ-ਡੰਡੀ ਦੀ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੈਣਾ ਜੀ ਨੇ ਪਾਰੋ ਵਰਗਾ ਦਮਦਾਰ ਕਿਰਦਾਰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਐਂਰਤ ਦੀ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਨਿਰਛਲ ਸੋਚ ਨੂੰ ਸਜਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਕਰੂਪ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਦਿਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਹੀ ਅਤੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਮਲ ਦੁਆਰਾ ਅਣਖ ਲਈ ਕੀਤੇ ਕਤਲ ਕਿਸ ਕਦਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪਛਤਾਵੇ ਨਾਲ ਦਲੀਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਾਠਕ ਨਰਕ ਅਤੇ ਸਵਰਗ

ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਮੋਹ-ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਤਾਸ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗੀ ਪਾਠਕ ਮੂਹਰੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਇਸ ਵਿਚ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੈਣਾ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਰਵਾਨਗੀ ਇੰਨੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਸੌ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਡੀਕ ਲਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕੋ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਸੁਚੀ ਵਿਚ 'ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ' ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਦਰਜ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖਕ ਲਈ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਵਿਲੱਖਣ ਕਿਰਤ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਗਿਆਨ-ਵਰਧਕ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ, ਪੌਣ-ਪਾਣੀ, ਬਨਸਪਤੀ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਰਹਿਣੀ-ਸਹਿਣੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਪਾਠਕ ਇਕ ਨਵੇਂ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਇਕਹਿਰੀ ਚੁਣੌਤੀ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਜੋ ਵੱਟੋ-ਵੱਟ ਪਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਗੱਦ ਕਿਤੇ ਵੀ ਢਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਕੋਈ ਖੜੋਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਿਚ ਮੜ੍ਹਕ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਮੋਹ-ਭਿੱਜੇ ਕਿਰਦਾਰ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਪਾਠਕ ਦਾ ਮਨ ਪਿਘਲਾਅ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਨਮ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਕੇ ਸਦੀਵੀ ਡੇਰਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਦਮ ਭਰਦੀ ਹੈ।

ਸ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਰਫ਼ਤਾਰ ਹੈ, ਗੁਫ਼ਤਾਰ ਹੈ, ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਬਲੀਦਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੋਈ ਸਾਰੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੋਟਲੀ, ਬੱਧਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸ਼ਗਨ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਇਸ ਖੂਬਸੂਰਤ ਰਚਨਾ ਲਈ ਮੁੱਖ-ਬੰਦ ਲਿਖਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਨਸੀਬ ਮੰਨਦੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਸਤਿਕਾਰਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੈਣਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕਿਰਤ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ, ਉਥੇ ਹੀ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਾਹ-ਦਸੇਰੂ ਕਿਰਤਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਇਕ ਨਰੋਆ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕੀਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਮੋਕਲਾ ਕਰ ਸਕੀਏ।

ਹਰਕੀਰਤ ਕੌਰ ਚਾਹਲ (ਨਾਵਲਕਾਰ)
ਵੈਨਕੂਵਰ ਕੈਨੇਡਾ

ਫਰਜ਼ ਅਤੇ ਭਾਵਕਤਾ ਦੀ ਮਿਸਾਲ

(ਸ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਨਾਵਲ ‘ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ’)

‘ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ’ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੈਣਾ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਜਾਤ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਬਲੀਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਦੱਸਿਆ ਉਥੇ ਹੀ ਸਵਾਰਥੀ ਕਪਟੀ ਅਤੇ ਸਾਜਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵੀ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਮਜ਼ਬੂਰੀ, ਕਪਟ, ਫਰਜ਼ ਅਤੇ ਭਾਵਕਤਾ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਵੀ ਇਕੋ ਹੀ ਸਰੋਤ ’ਤੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਮੌਹ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖਾਸ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਕਿਰਦਾਰ ਨਾਲ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤਕ ਪਾਠਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪੜਾਵ ਵੱਲ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ। ਸ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੈਣਾ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ‘ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ’ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਉਤਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਂ ਡੰਗੂ
ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਪਰੋਫੈਲੀਸਰ
ਸਾਂਝੀ ਆਵਾਜ਼ ਰੇਡੀਓ ਮੈਲਬੋਰਨ
+61434233971

ਲਾਜਵਾਬ ਲਿਖਤ

(ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੈਣਾ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ')

ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੈਣਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ' ਬਹਤ ਹੀ ਲਾਜਵਾਬ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਦੀ ਦੇ ਵਹਾਅ ਵਾਂਗੂ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਦੀ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਰਸਤਾ ਬਨਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੌਰਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅੌਕੜਾਂ ਆਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰ ਲਵੇ ਪਰ ਕੋਈ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਮਨ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਾਰੋ ਆਪਣੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਸੈੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨੂੰਹ ਪੁੱਤ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਮੇਂ ਪਾਰਵਤੀ ਭਰਾ ਕੋਲ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰਦਾ ਦੇ ਕੇ ਬਚਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਰਾ ਤਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਾਬੀ ਉਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਨਣਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨੌਕਰ ਮਦਨ ਨਾਲ ਨਜ਼ਾਰਿਜ਼ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ।

ਸੱਚਮੁੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਘਾਟੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਵਰਨਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵ। ਪੋਤੀ ਵੱਲੋਂ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਣਾ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੈਣਾ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਇਸ ਨਾਵਲ 'ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ' ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਚੰਗਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਚਰਨਜੀਤ ਕੌਰ ਪਟਿਆਲਾ

ਰਿਟਾਇਰਡ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ

ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ/ 15

ਦੇ ਸ਼ਬਦ

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਦੂਜੀ ਸਮੀਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰੇ ਸੁਹਿਰਦ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਈ।

ਮੈਨੂੰ ਗਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ਨਾਮੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨਾਲ, ਜਿਹਨਾਂ ਕੋਲ ਛੇ-ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਖਰੜਾ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਭੂਮਿਕਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਮੇਰੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਾਹਿਤਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜੇ ਹਨ, ਆਪੇ ਹੀ ਪੀ.ਡੀ.ਐਫ. ਫਾਈਲ ਦੇ ਪਿੰਟ ਵੀ ਕਢਾਏ, ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਇਹ ਸਮਰਪਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਨਾਮੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੰਕਾਰ ਦੀ ਚਿਣੰਗ ਨਾਲ ਪੁਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਤਕ ਕਦੀ ਪੁੱਜੇਗਾ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਭੂਮਿਕਾ ਲਿਖ ਕੇ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

(ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੈਣਾ)

ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ

1

ਕਹਾਣੀ ਬੜਾ ਰੌਚਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਉਤਸੁਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਦੀ, ਕੁਝ ਸਮਝਣ ਦੀ, ਕੁਝ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਚਲਨ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਧੂਆ ਭਗਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਰਾਮ ਸੀਤਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਗੁਰੂਆਂ ਪੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਾਵਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਤਿਆਦਿ। ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਨਾਨੀ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਕੋਲੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, "ਇਕ ਰਾਣੀ ਸੀ, ਇਕ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਇਕ ਕਾਂ ਸੀ, ਇਕ ਚਿੜੀ ਸੀ, ਇਕ ਖਰਗੋਸ਼ ਸੀ, ਇਕ ਕੱਡੂਕੁਮਾ ਸੀ" ਇਤਿਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਅਲੱਧ ਮਤ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਚਲਣ ਹੁਣ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰੱਖ ਕੇ ਅਜ ਕਲ੍ਹੁ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਨੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਬੱਚੇ ਜੋ ਕੁਝ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਉਹ ਟੀ.ਵੀ. 'ਤੇ ਕਾਰਟੂਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਟੈਬ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਕ ਸਦੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਕਹਾਣੀ ਜਿਹੜੀ ਹੁਣ ਤਕ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਆਪ ਸੁਣੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਹੋਸ਼ ਹਵਾਸ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਕਹਾਣੀ ਸੱਚੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਤੱਥ ਲੈ ਕੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਰੱਥ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਕਾਲਪਨਿਕ ਪਾਤਰ ਘੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਕਸਦ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਹਰ ਕੰਭੇ ਦਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਏ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੂਰ-ਦਰਾਜ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਅਤੇ ਖਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਖੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ

ਬੈਠ ਗਏ, ਦੋ-ਦੋ ਸੌ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਸੌ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿਥੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਪਲਬਤਾ ਸੀ ਘਰ ਬਣਾ ਲਏ ਅਤੇ ਵੱਸ ਗਏ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬਣ ਗਏ।

ਇਥੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਤੀਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਇਕ ਵਾਰਿਸ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਕੋਈ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਦੋ ਧੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਜਿਆਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗੱਦੀ ਦੀ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਘੱਟ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਲੜਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਨਾਮਕਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਅਕਸਰ ਹਿੰਦੂ ਨਾਂ ਹੀ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ; ਜਿਵੇਂ ਰਾਧਾ, ਤ੍ਰਿਪਤਾ, ਪਦਮਾ, ਗਾਇੜੀ, ਪਾਰਵਤੀ ਇਤਿਆਦਿ। ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਧੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਧਾ ਤੇ ਦੂਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਪਾਰਵਤੀ ਰੱਖਿਆ। ਪਾਰਵਤੀ ਛੋਟੀ ਸੀ ਤੇ ਪਾਰੋ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਪਾਰਵਤੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਰਗੇ ਸਨ। ਖੇਤਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣਾ, ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ਕਰਨੀ, ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਤੇ ਪੂਰਾ ਦਬਦਬਾ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ। ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਕਾਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਪਹਾੜ ਹਰਮੁਖ ਗੰਗਾ ਸੀ। ਮਤਲਬ ਹਰਿ ਦੇ ਮੁਖ, ਜਿਥੋਂ ਹਰਿ ਯਾਨਿ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ 'ਤੇ ਪੈਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਕਾਜੀਨਾਗ ਪਰਬਤ ਸੀ। ਨਾਗ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਚਸ਼ਮੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਗ ਸੱਪ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਚਸ਼ਮੇ ਵਿਚ ਨਾਗਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਸੀ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਮਸਾਂ ਹੀ ਅੱਠ ਦਸ ਮੀਲ ਦੂਰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਚਸ਼ਮੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਦੀ ਨਿਕਲਦੀ ਸੀ, ਇਕ ਮੋਟੀ ਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਨਾਲੇ ਮਿਲ ਕੇ, ਪਾਰੋ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਨਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ, ਹਮਲ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਨਦੀ ਉਸ ਪੂਰੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਿੰਝਦੀ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਯਾਪਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸੈਲ ਧੋਂਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਨਿਰਛਲ, ਨਿਰਮਲ ਵਾਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਚਾਵਲ ਹਨ, ਇਸ ਨਦੀ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਚਾਵਲਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਇਹ ਜੀਵਨ ਰੇਖਾ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਸੀ ਅੱਗੇ ਵੀ ਵਗਦੀ ਰਹੇਗੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਖਹਿੰਦਾ ਪਾਣੀ ਇਕ ਲੈਅ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਧੁਨ

ਵਿਕਸਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲੰਘਦਾ, ਉਥੇ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਡੂੰਘਾ ਟੋਇਆ ਸੀ, ਨਹਾਉਣ ਧੋਣ ਲਈ ਤੇ ਗਰਮੀਆ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਠਾਰ ਭਜੀ ਹੁੰਦੀ ਉਦੋਂ ਨਿਆਣੇ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਦੇ, ਪਾਰੋ ਵੀ ਸਣੇ ਕੱਪੜੇ ਵੜ ਜਾਂਦੀ, ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਤੇ ਇਕੋ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਅੱਲਾਦ ਸਨ, ਕੋਈ ਤਾਏ ਦਾ, ਕੋਈ ਚਾਚੇ ਦਾ ਤੇ ਪਾਰੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਦੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਸਤੀ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ। ਪਾਰੋ ਦੀ ਮਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਸਿਖਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤਕ ਇਕ ਸਕੂਲ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਅਜ ਕਲੁਹ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦਸ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਸੀ। ਜ਼ਿਦ ਕਰ ਕੇ ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹੋਣੇ ਪੈ ਗਈ। ਤਾਏ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ। ਅੱਖੇ-ਸੌਖੇ ਉਸ ਨੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਜਮਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲਈਆਂ। ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰ ਪਾਰੋ ਜੋ ਠਾਨ ਲੈਂਦੀ ਕਰ ਕੇ ਰਹਿੰਦੀ।

ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਵੀਰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਰਾਧਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਾਰੋ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਈ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੁੱਟ ਗਈ, ਨਾਲੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵੀ ਕਿਥੇ ਸੀ? ਅੱਗੇ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜੀ ਕਿਲੋਮੀਟਰ 'ਤੇ ਸਕੂਲ ਸੀ। ਮੁੰਡੇ ਤਾਂ ਆਸ਼ਰਮ ਘਰ ਜਾਂ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ, ਕੁੜੀ ਵਿਚਾਰੀ ਕਿਥੇ ਜਾਏ? ਨਾਲੇ ਪਾਰੋ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸਨ। ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਢੁੱਲਾ ਚੌਂਕਾ ਕਰਨਾ, ਡੰਗਰ ਵੱਛਾ ਸੰਭਾਲਣਾ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕੰਮ ਨੌਕਰ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕਰਾਉਣਾ ਤਾਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਪਰੋਂ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਪਾਲਣਾ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਰੁੱਝੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਸਿਰ ਖੁਰਕਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਨਾ ਮਿਲਦੀ। ਪਿਉ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਚਤੁੱਕਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਹੁਤ ਸੌਕੀਨ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸੀ, ਸੋਹਣਾ ਵੀ ਸੀ, ਕਈ ਤੀਵੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਲੱਗੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ, ਸਾਇਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸੁਭਾਅ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਚੁੱਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਬਣੀ ਰੋਟੀ ਸਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਚੁੱਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਸਵਾਦ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਦਿਨ ਸਿਕਾਰ, ਬੱਕਰੀ, ਕੁੱਕੜ ਖਾਣ ਦਾ ਸੌਕ ਵੱਖਰਾ। ਇਹ ਮੁਸੀਬਤ ਪਾਰੋ ਵਾਸਤੇ ਵਾਧੂ ਸੀ। ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਸਹਿੰਦੀ ਰਹੀ। ਘਰ ਦੇ ਰੁਝੇਵੇਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਸੌਕ ਸਾਰੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਕੋਈ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਟਾਵੀ-ਟਾਵੀ ਵੱਸੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅੱਰਤਾਂ ਮਰਦ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਭਦਾ। ਸਭ ਆਪੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਭ ਆਪੇ ਕਰ ਕੇ ਪਾਰੋ ਤੰਗ ਪੈ ਗਈ ਸੀ।

ਪਾਰੋ ਨੇ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, "ਬਾਬਾ! ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਹੁਣ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਹੈ।"

"ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਓ।"

"ਨਹੀਂ! ਨਹੀਂ!! ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।"

"ਕਿਉਂ?"

"ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।"

"ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋ?"

"ਨਹੀਂ ਪੁੱਤਰ! ਜਵਾਬੀ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਲੋਕ ਕੀ ਕਹਿਣਗੇ?"

"ਲੋਕ ਵੈਸੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।"

"ਬਕਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਕ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਇਕ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਵਾਸਤੇ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।"

"ਜੇ ਵੀ ਕਰਨਾ ਏ ਕਰੋ ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਰੋਜ ਕੁੱਕੜ ਤੇ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਪਕਦਾ।" ਪਾਰੋ ਨੇ ਕੋਰਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿਤਾ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਾਰੋ ਦਾ ਬਾਬਾ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਧੀ ਨੂੰ ਲੈ ਆਇਆ। ਪਾਰੋ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਕੰਮ ਦਾ ਭਾਰ ਹਲਕਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਫਿਰ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਕੰਮ ਸਾਂਭ ਲਿਆ।

ਇਹ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸੇ ਸਨ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਸਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਵੀ ਕਧਾਹ, ਛੋਲੇ ਅਤੇ ਗੰਨਾ ਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹਨਾਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਘੱਟ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੋਂ ਦਾ ਠੰਡਾ ਜਲਵਾਯੂ ਇਹਨਾਂ ਫਸਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਪਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਸ ਉਥੇ ਕਣਕ ਮੱਕੀ, ਦਾਲਾਂ ਤੇ ਝੋਨਾ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇਹੋ ਆਪਣਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਢੰਗ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਪਾਰੋ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਤੇ ਘਰ ਲਿਆਇਆ ਪਰ ਬਾਬੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਮਹੀਨਾ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਰਹਿ ਕੇ ਚਲੀ ਜਾਏਗੀ, ਪਾਰੋ ਵੀ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਪਈ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਛੋਟੇ ਮੁੰਡੇ ਕਮਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਹੋਏਗੀ? ਕੌਣ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਂਭੇਗਾ? ਹੁਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਈ ਦੇ ਨੱਕੇ ਜਿੰਨੀ ਅਫ਼ੀਮ ਦੇ ਛੱਡੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸੁੱਤਾ ਰਹੇ। ਇੰਜ ਤੇ ਮੁੰਡਾ ਅਮਲੀ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਸੁੱਤਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਰੇਗਾ। ਵਿਚਾਰੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।

ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸੋਚਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਏ, ਜਿਹੜਾ ਘਰ ਦਾ ਥੋੜਾ ਕੰਮ ਸਾਂਭ ਸਕੇ। ਸਾਰੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਸ਼ਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਸ੍ਰੀਨਗਰ, ਜਿਥੇ ਰਾਜਾ ਬਹਿ ਕੇ ਹਕੂਮਤ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਲੋਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਘੱਟ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਸੋਚ ਕੇ ਦੋ ਦਿਨ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਵੈਸੇ ਬਾਰਾਮੂਲੇ ਤੋਂ ਬੱਸ ਚਲਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰੀਂ ਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਪੰਜਾਹ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਸਫਰ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਪਛੱਤਰ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਘੰਡੇ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਅਰਥੀ ਘੜ੍ਹਾ ਸੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਛੇ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਪੁੱਜ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਠਹਿਰ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਰਾਤ ਉੱਥੇ ਹੀ ਕੱਟੀ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਭਾਈ ਜੀ ਨਾਲ ਮੁੰਡੇ ਵਾਸਤੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿਸੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮੁੰਡਾ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਤ ਠਹਿਰਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹੋਟਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਜਿਥੇ ਵੀ ਕੁਝ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਸਮਾਨ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋਟਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕੇ ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਹੋਟਲ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਗਿਆ, ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਹੀ ਨੌਕਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜਾ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਭਾਂਡੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਪੁਛਿਆ, "ਘਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰੋਂਗਾ?"

"ਕੀ ਕੰਮ ਹੈ?

"ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਣੀ।"

"ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ।"

"ਇਥੇ ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈਂ?" ਬਾਬੇ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

"ਸਿਰਫ ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ, ਪੈਸਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।"

"ਰਹਿੰਦਾ ਕਿਥੇ ਹੈਂ?"

"ਜੀ ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।"

"ਕੀ ਨਾਮ ਈ।"

"ਜੀ ਮਦਨ।"

"ਰਾਜਪੂਤ ਹੈਂ?

"ਹਾਂ ਜੀ!"

"ਫਿਰ ਚੱਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ। ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗੂ ਰੱਖਾਂਗਾ। ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਐਸ

ਰਹੇਗੀ ਨਾਲੇ ਨਕਦ ਤਨਖਾਹ ਵੀ ਦਿਆਂਗਾ।"

"ਠੀਕ ਹੈ! ਕਦੋਂ ਜਾਣਾ ਹੈ?"

"ਭਾਵੇਂ ਹੁਣੇ ਚਲ।"

"ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸਵੇਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਚੱਲ ਪਵਾਂਗਾ।"

"ਇਥੇ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਤੇ ਨਹੀਂ?"

"ਨਾ ਜੀ! ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮੀਂ ਦੋ ਸੁੱਕੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਚਾਹ ਜਾਂ ਚੱਟਣੀ ਨਾਲ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀਂ। ਦੋ ਜੋੜੀ ਕੱਪੜੇ ਹਨ, ਰਾਤੀਂ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਹਰ ਰੱਖ ਲਵਾਂਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਸਵੇਰੇ ਜਲਦੀ ਆ ਜਾਇਓ।"

"ਠੀਕ ਹੈ! ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਛੇ ਵਜੇ ਹੀ ਆ ਜਾਵਾਂਗਾ।" ਕਹਿ ਕੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੁਲ ਦੇ ਪਾਰ ਸੀ ਤੇ ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਉੱਚਾਰ ਜਿਥੋਂ ਬੱਸਾਂ ਚਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਵੇਰੇ ਬਾਬਾ ਵਕਤ ਸਿਰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਤੇ ਮਦਨ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਫੁਰ-ਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬਾਬਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮਦਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਪੁੱਜਾ। ਸੌਣ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮਦਨ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕੰਮ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਰਾਧਾ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਰੱਖ ਕੇ ਰੋਟੀ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਚੁੱਲ੍ਹਾ-ਚੌਂਕਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਵਗੈਰਹ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਦੱਸ ਦਿਤਾ। ਮਦਨ ਚਾਅ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ। ਕੰਮ ਐਨਾ ਭਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮਦਨ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਰਾਧਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਪਾਰੋ ਵੀ ਜਵਾਨ ਹੋ ਗਈ। ਗਿਆਰਾਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਪਾਰੋ ਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਟੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ, ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਲੀਤੇ ਧੋਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਹਮਲ ਨਦੀ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਸਾਬਣ ਮਲ ਕੇ ਬਾਪੀਆਂ ਮਾਰ ਕੱਪੜੇ ਧੋਂਦੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੋਚਦੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਫਿਰ ਕੌਣ ਕੱਪੜੇ ਧੋਏਗਾ? ਆਪੇ ਹੀ ਉੱਤਰ ਦੇ ਲੈਂਦੀ ਕਿ ਮਦਨ ਨੂੰ ਸਿਖਾ ਦਿਆਂਗੀ। ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਅੱਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹਮਲ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬਹੁਤ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਛੁੰਘੀ ਸੋਚ ਸੋਚਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹਮਲ ਦੇ ਬਾਰੇ। ਕਿੰਨੀ ਦੂਰੋਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਉਂਦੀ, ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰਦੇ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਜੰਗਲ, ਕਿੰਨੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਛੁੱਲਾਂ, ਬਗੀਚਿਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਝਦੀ ਆਉਂਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਕਿੰਨਾ ਨਿਰਮਲ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ

ਨਿਰਛਲ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਸਭ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦਿੰਦੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਉਮਰ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਦਾਦੇ, ਮੇਰੇ ਪੜਦਾਦੇ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਜਦੋਂ ਦੀ ਇਹ ਧਰਤੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਦੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਤਾਂ ਇਵੇਂ ਹੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਮਾਂ ਪਿਉ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪਰਾਈ ਲਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਨੂੰ ਸਾਂਭਦੀ ਹੈ, ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਦੁੱਖ ਆਪਣਾ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਲ ਆਪਣੇ ਹੱਥਿਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਡੋਰੀ ਫੜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਘਰ, ਨਵੇਂ ਲੋਕ, ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਸਭ ਲਈ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਫਾਇਦੇ ਦੇ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਵਾਰਬ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੁਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਮੇਰੀ ਹਮਲ ਨਦੀ ਤੁਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਫਿਰ ਪਾਰੋ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਾਹ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੜਕੇ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਤਾਂ ਘੱਟ ਸੀ ਪਰ ਲੜਕਾ ਪਤ੍ਰਿਆ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਮੁਲਾਜ਼ਿਮ ਸੀ। ਦੂਰ-ਦੂਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਮੁਲਾਜ਼ਿਮ ਰੱਖ ਕੇ ਦਵਾਖਾਨੇ ਬਣੇ ਸਨ। ਮੁਲਾਜ਼ਿਮ ਭਰਾ ਵਿਹਲੇ ਹੀ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਰੀਜ਼ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਧਾ ਮਰੀਜ਼ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤੇ ਲੋਕ ਬੀਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ। ਨਿੱਕੀ ਮੋਟੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਆਪ ਹੀ ਇਲਾਜ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦਵਾਖਾਨੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ। ਦਵਾਖਾਨੇ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਘੱਟ ਪਤਾ ਲਗਦਾ, ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਰੀਜ਼ ਖੁਦਾ ਹਾਫਿਜ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਦਵਾਖਾਨੇ ਵਿਚ ਲੜਕਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਰੋ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪਾਰੋ ਦੀ ਡੋਲੀ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਈ। ਡੋਲੀ ਕਹਾਰ ਲੈ ਕੇ ਚਲ ਪਏ, ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਕੇ ਪਾਰੋ ਨਿਕਲ ਗਈ ਪਰ ਹਮਲ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਡੋਲੀ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਉੱਤਰ ਕੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਛਿੱਟੇ ਮਾਰੇ, ਦੋ ਬੁੱਕ ਭਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਤੇ ਹਮਲ ਨਦੀ ਦੇ ਇਕ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਤੇ ਵਿਦਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਬਾਬਲ ਦਾ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੁੱਬਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਗਲੇ ਲੱਗ ਕੇ ਖੂਬ ਰੋਈ, ਨਵੇਂ ਸਫਰ ਦੀ ਸੁਰੂਆਤ ਹੋ ਗਈ। ਡੋਲੀ 'ਤੇ ਬੈਠੀ, ਉਬੜ-ਖਾਬੜ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਡੋਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਹਠਕੋਰੇ ਖਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਪਹਾੜੀ ਰਸਤਾ ਜੰਗਲੀ ਪਗਡੰਡੀ, ਦੀ

ਚੜ੍ਹਾਈ ਆ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ। ਫਿਰ ਨਿਵਾਣ ਨੂੰ ਡੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਝੁਕ ਜਾਂਦੀ। ਡੋਲੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਰੋ ਨੇ ਡੋਲੀ ਦਾ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹਨਾਂ ਕੁਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਾਵੋ।" ਡੋਲੀ ਰੁਕ ਗਈ। ਡੋਲੀ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਗਈ ਤੇ ਬੋਲੀ, "ਮੈਂ ਡੋਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਹਿਣਾ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾਂਗੀ, ਇਸ ਡੋਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਹੀ ਹਿੱਲ ਗਿਆ ਹੈ।"

"ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਬੈਠ ਸਕੇਂਗੀ?"

"ਹਾਂ!"

"ਫਿਰ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇਗਾ?"

"ਮੈਂ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਡੋਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਓ।"

"ਫਿਰ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇਗਾ?" ਦੋਨੋਂ ਹੱਸ ਪਏ।

ਪਾਰੋ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਲਾੜੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਤਕ। ਜੋ ਰਸਮਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸਨ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਤੀਵੀਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰਦੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰ ਕੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਪੂਰੇ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਵਾਪਰਦੇ ਘਟਨਾ ਕਰਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੋਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀ, ਵਹਿਮ ਵੀ ਕਰਦੀ। ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਤੋਂ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਦੇ ਸਫਰ ਨੂੰ ਵੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ, "ਕਿੰਨੀ ਕਠਿਨਾਈ ਹੋਈ ਹੈ? ਕਿੰਨੇ ਉੱਚੇ ਨੀਵੇਂ ਰਾਹ 'ਚੋਂ ਆਉਣਾ ਪਿਆ ਹੈ? ਕਿੰਨੇ ਨਾਲੇ, ਕੱਸੀਆਂ ਟੱਪਣੇ ਪਏ ਹਨ? ਕਿਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਤੇ ਇਵੇਂ ਨਹੀਂ ਬੀਤੇਗੀ? ਨਹੀਂ! ਨਹੀਂ!! ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਰਸਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਲੰਘਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਸਹਿ ਕੇ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪਾਰਵਤੀ ਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਘਰੋਂ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਤਕਲੀਫ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਟੱਬਰਦਾਰੀ ਸੀ, ਸੱਸ ਸਹੁਰਾ ਅਤੇ ਇਕ ਦਿਉਰ ਵੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣਾ ਤੇ ਦੋ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਤੀ ਦੂਰ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਛੁੱਟੀ ਆਉਂਦਾ। ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦਿਨ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਦਵਾਖਾਨਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਦੁਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪਾਬੰਦ ਸਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸਖ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਹਰ ਸਹੂਲਤ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਵਚਨਬੱਦ ਸੀ। ਪਰਜਾ ਅੰਦਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਲਈ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਜਜਬਾ ਸੀ। ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਕਤ ਸਿਰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ

ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਘੱਟ ਸੀ, ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਘੱਟ ਸੀ। ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਈਰਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਿਆਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ, ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਸੰਤੋਸ਼ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰੋ-ਮਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪਾਰੋ ਦੇ ਭਾਗ ਜਾਗੇ, ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਚੰਨ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਬੱਚਾ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ, ਗੋਰਾ ਚਿੱਟਾ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਹੋਵੇ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਧਮਾਣ 'ਤੇ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਜਸ਼ਨ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਾਕ ਦਾ ਅੱਖਰ 'ਸ' ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਸਰਬ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੁੱਚਾ ਹੀ ਕਹਿ ਕੇ ਸੱਦਦੇ। ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਤੇ ਰੀਝ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੱਖਦੇ। ਦਾਦੇ ਉਪਰ ਹੀ ਦਿਨੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਹੀ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਠ-ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਸਨ। ਐਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਪੋਤਰੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੱਟਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਇਕ ਖਿੱਡੌਣਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਖੇਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਾਣਦੇ। ਦਾਦੇ-ਪੋਤਰੇ ਦਾ ਰਿਸਤਾ ਵੀ ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਡੋਰੀ ਨਾਲ ਬੱਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਡੋਰ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਕਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਪੀਚੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੋਤਰੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੈ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਏ ਦਾਦੇ ਕੋਲੋਂ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਕਰੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨੀ ਹੋਏ ਦਾਦੇ ਕੋਲ ਜਾਏਗਾ। ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਹੋਏ ਦਾਦੇ ਦੀ ਉੰਗਲ ਫੜ ਕੇ ਖਿੱਚੇਗਾ ਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰੇਗਾ। ਪੋਤਰੇ ਲਈ ਦਾਦਾ ਹੀ ਸਰਬ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਦਾਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੀੜਾ ਵੀ ਦਿਸ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਾਦੇ ਨੂੰ ਕਰੇਗਾ। ਇਸੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਨਾਲ ਸੁੱਚਾ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਬਦਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ। ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੀ। ਆਉਣ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਛੁੱਟੀ ਬੜੀ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਦਿਨ ਤਿਉਹਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸਿੱਖ ਲੋਹੜੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਬੜੇ ਸੌਕ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮਨਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਮੁਲਾਕਿਮ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਰਗਿਲ, ਅਸਕਰਦੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਵੀ

ਲੋਹੜੀ ਮਨਾਉਣ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸੌ-ਸੌ ਮੀਲ ਬਰਫਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਲ ਚਲ ਕੇ, ਸੱਤ-ਸੱਤ ਦਿਨ ਪੈਦਲ ਤੁਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਲੋਹੜੀ ਘਰ ਹੀ ਮਨਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਘਰ ਲੋਹੜੀ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਪਾਗਲਪਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੱਕਰਾ ਜਾਂ ਭੇਡੂ ਵੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਮੱਛੀ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਮੱਛੀ ਖਾਣੀ ਸੂਭ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਲੋਹੜੀ ਦੇ ਦਿਨ 'ਤੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਫ਼ਤੇ ਭਰ ਲੋਹੜੀ ਦੀ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਸਰਾਬੋਰ ਰਹਿੰਦੇ। ਲੋਹੜੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਅੱਜ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸਿੱਖ ਬੜੇ ਸ਼ੋਕ ਨਾਲ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਜਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪਹਿਲੇ ਵਕਤਾਂ ਵਿਚ ਤਿਉਹਾਰ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਅਵਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਆਂਦੂ-ਗਵਾਂਦੂ ਹਰ ਇਕ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤੋਹਫੇ ਵੰਡਦੇ ਸਨ, ਪਿਆਰ ਵੰਡਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋ ਜਾਏ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅੱਜ ਕਲੁਹ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੀ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਕੱਲੇ ਵੱਡਾ ਦਿਨ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਤਿਉਹਾਰ ਵਾਲੀ ਸਿੱਦਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

2

ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਘਰ ਪੰਜ ਛੇ ਦਿਨ ਬੜੀ ਧੁਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਲੋਹੜੀ ਮਨਾਈ ਗਈ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੋਹੜੀ ਸੀ, ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਮੁਬਾਰਕਾਂ ਦੇਣ ਆਏ, ਬੱਚੇ ਵਾਸਤੇ ਤੋਹਫੇ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਅਤੇ ਰੱਜ ਕੇ ਜਸ਼ਨ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੰਜ ਛੇ ਦਿਨ ਘਰ ਰਹਿ ਕੇ ਪਾਰੋ ਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਬਿੱਲੀ ਰਸਤਾ ਕੱਟ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ, ਬਿੱਲੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਕੱਟਣਾ ਬੜਾ ਅਪਸ਼ਗਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੱਲੁਹ ਚਲਿਆ ਜਾਣੀਂ।"

"ਨਹੀਂ ਮਾਂ! ਛੁੱਟੀ ਖਤਮ ਹੈ। ਕੰਮ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪੁੱਜਣਾ ਹੈ।"

"ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਾ।"

"ਐਵੇਂ ਵਹਿਮ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰ।" ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

"ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਮੈਂ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਾ।"

"ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਹੈ।"

"ਇਕ ਦਿਨ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖਦਾ। ਵੱਡਾ ਦਿਨ ਹੈ, ਇਕ ਅੱਧੇ ਦਿਨ ਦੀ ਦੇਰ ਸਵੇਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਚਲ ਕੇ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲ। ਕਲੁਹ ਸਵੇਰੇ ਜਲਦੀ ਨਿਕਲ ਜਾਣੀਂ।"

"ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰੁਕ ਜਾ।" ਉਸ ਦੇ ਭਾਪੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਭਾਪਾ ਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਵਹਿਮ ਕਰਦੇ ਹੋ?"

"ਹਾਂ ਪੁੱਤਰ! ਗੱਲ ਮੰਨ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰੁਕ ਜਾ।" ਉਹ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਪਰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਤੜਕੇ ਹੀ ਉਠ ਕੇ ਬਾਰਮੂਲੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਵੀਹ ਕਿਲੋ ਮੀਟਰ ਪੈਦਲ ਤੁਰਨਾ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਵਾਸਤੇ ਦੂਜੀ ਹੀ ਬਸ ਫੜੀ। ਠੰਡ ਬੜੀ ਸੀ, ਬਰਫਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਲ ਚਲ ਕੇ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਸ ਵਿਚ ਮਸਾਂ ਹੀ ਅੱਠ ਦਸ ਸਵਾਰੀਆਂ ਸਨ। ਪਟੱਨ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਬਸ ਨਾਲ ਦੁਰਘਟਨਾ ਹੋ ਗਈ। ਧੂੰਦ ਸੀ, ਬਰਫ ਨਾਲ ਸੜਕ ਵੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਸ ਦਾ ਪੁਲ 'ਤੇ ਟਾਇਰ ਸਲਿੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਡਰਾਈਵਰ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਬਸ ਪੁਲ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਨਾਲੇ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਈ। ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਸ਼ੋਰ ਸੁਣ ਕੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਬਸ ਵਿਚ ਫਸੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਮਿਰਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸੀ ਪਾਰਵਤੀ ਦਾ ਘਰ ਵਾਲਾ।

ਮੌਤ ਵੀ ਕਿੰਨੀ ਅਟੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਢੇਰ ਸਾਰੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਉਤੇ ਬਿਜਲੀ ਡਿੱਗ ਗਈ। ਮਾਂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਬਿੱਲੀ ਦੇ ਰਸਤਾ ਕੱਟਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਕਾਲ ਤਾਂ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਿਸੇ ਭਾਣੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਣ ਭਾਣਾ ਵਰਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਤ ਨਾਲ ਲਾਜ਼ਮਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ, ਪੁਲੀਸ ਆ ਗਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਹਸਪਤਾਲ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸਰਦਾਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਮੁਲਾਜ਼ਿਮ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਲਾਸ਼ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚਾਈ ਗਈ। ਕੱਚੀ ਸੜਕ ਤੇ ਬਰਫ ਕਾਰਨ ਗੱਡੀ ਦਾ ਚਲਣਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਸਬੀਰ ਦਾ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਪੁੱਜਿਆ ਰਾਤ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੱਤ ਵਜੇ ਹੀ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਘਰਦਿਆ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ, ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਉਤੇ ਬਿਜਲੀ ਡਿੱਗ ਪਈ। ਰੋਣ ਪਿੱਟਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਰੋਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਹਨੇਰੀ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਗੁੰਝਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ, ਮਾਂ ਤਾਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਪਾਰੋ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਸੜ ਕੇ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਜਸਬੀਰ ਦੀ ਲਾਜ਼ ਨਾਲ ਚਿਮੜ ਗਈ, "ਹੋ ਰੱਬਾ! ਇਹ ਕੀ ਕੀਤਾ ਈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ? ਕਿਹੜੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਪਹਾੜ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਈ, ਉਸ ਨਾਲੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਡੁੱਬ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਮੇਰੇ ਸੁਹਾਗ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗੀ? ਕਿਥੇ ਜਾਵਾਂਗੀ? ਹੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ! ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮੌਤ ਦੇ ਦੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਵੇਂ ਜਿੰਦਾ ਰਹਾਂਗੀ?" ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ

ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਸ਼ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਫਿਰ ਲਾਸ਼ ਵੱਲ ਭੱਜਦੀ। ਰਾਤ ਸਾਰੀ ਇੰਝ ਹੀ ਰੋ ਪਿੱਟ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਜਸਬੀਰ ਦਾ ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਭਸਮ ਹੋ ਕੇ ਸਵਾਹ ਬਣ ਗਈ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜੀਵਨ ਭਰ ਨਹੀਂ ਭੁਲਦੀਆਂ ਤੇ ਸਵਾਹ ਉਡ ਕੇ ਖੇਤੂ-ਖੇਤੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਿੰਨੇ ਘਟਨਾ-ਕਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰੁੱਖ ਹੀ ਮੌੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਨਵੇਂ ਰਾਹ, ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਗਡੰਡੀ 'ਤੇ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਜੂਝਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨੀ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਇਕੋ-ਇਕ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਚਾਚਾ ਸਹੁਰਾ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਸਬੀਰ ਦੀ ਮੌੜ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ, ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਘਰ ਹੀ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਜਸਬੀਰ ਦੀ ਮੌੜ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਪਾਰੋ ਦੇ ਪੇਕੇ ਤੋਂ ਅਫਸੋਸ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਆਇਆ। ਜਿੰਨੀ ਕੋਈ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਪਾਰੋ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਦਰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸੀ। ਜਿਸੀਂਦਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਨੌਕਰਾਂ, ਚਾਕਰਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਸੀ। ਜਸਮੀਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕੰਮ ਉਲਟੇ-ਸਿੱਧੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰੇ-ਦਰਬਾਰੇ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜਸਬੀਰ ਦੀ ਮੌੜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਕਠੋਰ ਪੱਥਰ ਪਿੱਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਧੀ ਦੇ ਦੁੱਖ 'ਤੇ ਵਰਲਾਪ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਛਮ-ਛਮ ਕਰ ਕੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਵਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਹ ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾ ਕੇ ਰੋਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਹੰਡੂਆਂ ਨੇ ਪਾਰੋ ਦੀਆਂ ਛੂੰਘੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਛੂੰਘਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਏਨਾ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਧੀ ਵਾਸਤੇ ਏਨੀ ਤੜਪ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਈ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਲ ਦਾ ਦਿਲ ਧੀ ਵਾਸਤੇ ਕਿਉਂ ਕੁਰਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਧੀਆਂ ਪਿਉ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਧੀਆ ਪਿਉ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਹੁੰਦੀਆ ਹਨ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਰੂਹ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕੰਡਾ ਵੀ ਚੁਭ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਭਰਵੱਟੇ ਨਾਲ ਕੱਢਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਂ, ਧੀ ਅਤੇ ਭੈਣ ਮਰਦ ਲਈ ਮਮਤਾ ਦਾ ਸਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਦਸਵੇਂ ਦੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਪਾਰੋ ਦਾ ਬਾਬਾ ਫਿਰ ਆਇਆ ਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ

ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਪਾਰੋ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਚਲੀ ਗਈ, ਘਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹਮਲ ਨਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਹਮਲ ਨਦੀ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ। ਫਿਰ ਰੋਣ-ਧੋਣ ਤੇ ਗਮ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਕੇ ਧੀ ਘਰ ਆਈ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਪਾਰੋ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪ ਉਹ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਹਮਲ ਦੇ ਕੰਢੇ ਰੁਕ ਗਈ। ਪਾਰੋ ਹਮਲ ਦੇ ਕੰਡੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਮਾਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵੇਗ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਝੁੱਟ ਲਵੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੀੜਾ ਆਪਣਾ ਦਰਦ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵਹਾ ਲੈ, "ਮੇਰੀ ਡੋਲੀ ਦੀ ਤੂੰ ਗਵਾਹ ਹੈਂ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਗਵਾ ਕੇ ਤੇਰੇ ਕਿਨਾਰੇ ਆ ਬੈਠੀ ਹਾਂ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਸੁੱਖ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਅਠਖੇਲੀਆਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੂੰ, ਮੇਰੇ ਤਨ ਨੂੰ ਤੂੰ ਨਿਖਾਰਦੀ ਰਹੀਂ ਹੈਂ। ਤੇਰੇ ਪਤਨ 'ਤੇ ਮੈਂ ਜਵਾਨੀ ਮਾਣੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਵੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਵੰਡ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਤੇਰੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਨਾਲ ਕਲੋਲ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਗਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੰਡ। ਐ ਹਮਲ! ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਹੈਂ, ਮੇਰੀ ਸਖੀ ਹੈਂ। ਮੇਰੀ ਪੱਤ, ਮੇਰਾ ਭਵਿੱਖ ਸਭ ਸਾਂਭਣ ਵਾਸਤੇ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈਂ।" ਕਹਿ ਕੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਛਿੱਟੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਸੁੱਟੇ ਅਤੇ ਘਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈ। ਇਹ ਪਾਰੋ ਦਾ ਹਮਲ ਨਦੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ।

ਪਾਰੋ ਦਾ ਬਾਬਾ ਉੱਠਣ ਬੈਠਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਸ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਪਤੀ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਾਰੋ ਪੰਜ ਜਮਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਬਸ ਫਿਰ ਕੀ ਸੀ, ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਜਾਣ ਕੀਤਾ, ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਾਰੋ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਲੱਗ ਗਈ ਬਤੌਰ ਦਾਈ। ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਸਲਾਹ ਲਈ। ਉਹ ਮੰਨ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਸਿਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਪੱਕੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਦਾ ਬੱਚਾ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਰਾਧਾ ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪਾਲਿਆ। ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਲੱਗ ਗਈ ਪਰ ਸ਼ਿਫਟ ਵਿਚ ਕੰਮ ਸੀ। ਕਦੀ ਰਾਤ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਕਦੀ ਦਿਨ ਦੀ।

ਪਾਰੋ ਜਵਾਨ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਸੀ। ਮਰਦ ਤਾਂ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਸੋਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਸਿਹਤ ਵਿਭਾਗ ਬਦਨਾਮ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਮਾਜ ਸੀ ਜਾਂ ਅੱਜ ਦਾ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਾਣ, ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ,

ਬਚਪਨ ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਲ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਰਾਤ ਦੀ ਡਿਯੂਟੀ ਤੇ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਗੁੱਟ ਫੜ ਕੇ ਮਰੋੜ ਦਿੱਤਾ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਹਫਤਾ ਦਰਦ ਰਿਹਾ। ਸਾਰੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਾਫੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਫਿਰ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਪਾਰਵਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੇਡਿਆ। ਸਾਰੇ ਡਾਕਟਰ, ਨਰਸਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੇ। ਬਾਇੱਜ਼ਤ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ।

ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬੜੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਸ ਦੇ ਸੱਸ ਸਹੁਰਾ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਤਨਖਾਹ ਉਸ ਨੇ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਸਹੁਰੇ ਦੇ ਭੋਲੀ ਪਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲੇ, "ਧੀਏ! ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤੇਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਹਾਲੀ ਕਿਸੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਜਸਬੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੈਸੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ। ਤੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈਂ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਸੁੱਚੇ ਦਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਲਣਾ, ਪੋਸਣਾ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪੇਤਰੇ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਬਣਾ, ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੰਗ ਲਵਾਂਗਾ।" ਉਸ ਨੇ ਪੈਸੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੱਥੇ ਨਾਲ ਲਾਏ ਤੇ ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤੇ।

"ਕੁਝ ਤੇ ਰੱਖ ਲਉ।"

"ਨਹੀਂ! ਹਾਲੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।"

"ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਤਨਖਾਹ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੇ ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਬਰਕਤ ਹੋਏਗੀ।"

"ਠੀਕ ਹੈ।" ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਰੁਪਇਆ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਾਕੀ ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੈਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਅੱਕੜਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇ।"

ਸਹੁਰੇ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਵਾਂ ਵਿਸਵਾਸ ਤੇ ਉਰਜਾ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਗਈ ਫਿਰ ਹਮਲ ਨਦੀ ਕੰਡੇ ਰੁਕੀ, ਫਿਰ ਮਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇੰਜ ਪਾਰੋ ਦੀ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ।

ਪਾਰੋ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਮੌਸਮ ਛੋਟਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਹੇਠ ਹੀ ਬੀਤੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਨੌਕਰੀ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਆਸ ਬੱਝੀ ਸੀ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਏਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵੀਰ ਛੋਟਾ ਹੈ ਤੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਬੱਚਾ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਕੋਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਪਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਚਾਰ ਪਾਸਿਓਂ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦੜੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਘਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੇ ਦਿਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਬਦਲਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਰੂੰਦ ਸਖਤ ਤੇ ਲਾ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਮਝਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਪਿਤਾ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਖਤ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਰਹਿਮ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਦਾ ਸੇਕ ਧੁੱਪ ਵਰਗੀ ਨਿੱਧ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਧਵਾ ਹੋਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਤੇ ਗਮ ਬਾਬੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿੰਦਾ। ਜਵਾਨ ਧੀ ਦੇ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਇਕ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਧੀ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦੇ ਭਾਗ ਉਜੜਨਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਮੌਢਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਗਮ ਵਿਚ ਪਾਰੋ ਦਾ ਬਾਬਾ ਖੁਰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਸਵੇਰ ਅਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਪੂਰਾ ਖੁਰ ਗਿਆ। ਸਾਹ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਪਾਰੋ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਸੀ। ਭਰਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਾਸਤੇ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਦੇ ਕੋਲ ਕੇਵਲ ਨੌਕਰ ਮਦਨ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ, ਜਾਇਦਾਦ, ਬਾਗ ਬਗੀਚਾ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਬੇਅਰਥ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਸੀ। ਪੁੱਤ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ, ਪਾਰੋ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ, ਰਾਧਾ ਵੀ ਆਗਈ ਤੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਚਿਤਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਜ ਪਰਿਵਾਰ ਬੇ-ਸਹਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਛੁੱਬ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਧੂਆਂਖੀ ਧੁੱਪ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਸੀ।

ਪਿੰਡ ਦੀ ਢਲਾਣ ਵੱਲ ਹਮਲ ਨਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲੰਘਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਸ਼ਾਮਲਾਨ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੱਕੜੀ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਲੱਕੜੀ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਮੌਤ ਵੇਲੇ ਸਭ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਹੋ ਹੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਸੀ। ਦੂੱਖ ਤੇ ਸੁੱਖ ਸਾਂਝਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੀਨ ਧਰਮ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗਮ ਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸੀ।

ਪਾਰੋ ਦੇ ਬਾਬੇ ਦਾ ਠੰਡਾ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸਰੀਰ ਚੌਂਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਮੌਢੇ 'ਤੇ ਸ਼ਸ਼ਾਨ ਤਕ ਪੁੱਜਾ। ਵਾਰੋ-ਵਾਰੀ ਮੌਢੇ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਬੇ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਯਾਤਰਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਦੀ ਸਿਰ ਪੀੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਟੌਹਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ ਅੱਜ ਮੌਤ ਤੋਂ ਹਾਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਦਰਿਆਵੈ ਕੰਨੈ ਬਗੁਲਾ ਬੈਠਾ ਕੇਲ ਕਰੇ ਕੇਲ ਕਰੇ ਤਿਸ ਹੰਝੁ ਨੂੰ ਅਚਿੰਤੇ ਬਾਝ ਪਏ॥" ਰੂਹ ਤੇ ਆਤਮਾ ਉਡਾ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਬਾਬੇ ਦੀ ਮੌਤ ਕਾਰਨ ਪਾਰੋ ਪੱਥਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਬਸ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਲੋਅ ਜਲਾਲ ਦਾ ਭਰਿਆ ਚਿਹਰਾ ਪੀਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬੁੱਤ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਦੀ ਉਸ ਵਿਚ ਜਾਨ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ, ਸ਼ਸ਼ਾਨ ਪਹੁੰਚਣ ਤਕ। ਜਦੋਂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਲੱਕੜਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੰਤਿਮ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਕੱਫ਼ਨ ਚੁੱਕਿਆ, ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮੱਚ ਗਈ। ਪਾਰੋ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆ, ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਬਾਬੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਚੁੰਮ ਲਿਆ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਰਾਹ ਦੀ ਝੜੀ ਲੱਗ ਗਈ ਤੇ ਚੀਕ ਪਈ, "ਨਹੀਂ ਬਾਬਾ! ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾ ਜਾਓ। ਮੈਂ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਜਿੰਦਗੀ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਾਲਾਂਗੀ? ਬਾਬਾ! ਮੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਸੂਰਜ ਅੱਜ ਛੁੱਬ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਮੌਤਾਂ ਦਾ ਗਮ ਕਿਵੇਂ ਸਹਿ ਸਕਾਂਗੀ?" ਬਾਬੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਲਿਪਟ ਗਈ। ਅੰਦਰ ਦਾ ਗੁਬਾਰ ਜਿਵੇਂ ਫਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਤੀਵੀਆਂ ਸੰਭਾਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਲਾਸ਼ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ। ਚਿਤਾ 'ਤੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ। ਕਮਲ ਬਾਬੇ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੇ ਲਾਂਬੂ ਲਾਇਆ। ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਭਾਂਬੜ ਮੱਚ ਗਏ ਤੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਭਸਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੁੱਕ ਗਈ। ਭਾਂਬੜ ਮੱਠੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਅਰਥੀ ਨਾਲ ਆਏ ਲੋਕ ਇਕ-ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਤੁਰ ਗਏ। ਪਾਰੋ ਉਥੇ ਹੀ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਰਾਧਾ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਤੇ ਭਰਾ ਕਮਲ ਨੇ ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਚਲਣ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉਥੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਛੱਡਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਵਾਪਸੀ 'ਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਾਰੋ ਉਠ ਕੇ ਹਮਲ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਆ ਗਈ। ਹਿਚਕੀਆਂ ਲੈਂਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰ ਕੇ ਬੋਲੀ, "ਮੇਰੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਇਸ ਮੰਜ਼ਰ ਦੀ ਵੀ ਤੂੰ ਸਾਕ਼ਸ਼ੀ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁੱਖ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਵੰਡੇ ਹਨ, ਅੱਜ ਦੂੱਖ ਵੀ ਵੰਡ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਹੈਂ! ਮਾਂ ਹੈ!

ਭੈਣ ਹੈਂ! ਤੇਰੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਬੀਤਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਾਂ? ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈਂ, ਅੰਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਪੀੜਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵਹਾ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈਂ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਭ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਾਂ, ਸਭ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਾਂਭਾ।" ਪਾਰੋ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਬੁੱਕ ਭਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਛਿੱਟੇ ਮਾਰੇ, ਦੋ ਤਿੰਨ ਪਾਣੀ ਦੇ ਘੁੱਟ ਪੀਤੇ ਤੇ ਇਕ ਭਰੋਸਾ ਲੈ ਕੇ ਉੱਠੀ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਈ ਸੋਚਾਂ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਬੁਣਦੀ ਘਰ ਪਰਤ ਆਈ। ਹੁਣ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ ਪਰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਬਾਬੇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਬਾਬਾ ਉਸ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਦੁਖੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਹੁਣ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਉਸ ਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਵਾਸਤੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਸੀ, ਕਿੰਨਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਖੇਡ ਪੂਰੀ ਕਰ ਜਾਏਗਾ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਪਾਰੋ ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ, ਬਾਬੇ ਦੇ ਸਰਾਹਣੇ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਭੁੱਬਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ। ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਈ, ਫਿਰ ਵਿਰਾਹ ਦੇ, ਦੁੱਖ ਦੇ ਨੀਰ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਵਹਿ ਤੁਰੇ। ਹਿਚਕੀਆਂ ਲੈਣ ਲੱਗ ਗਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਭਰਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁੱਖ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਬੇ ਨੇ ਸਦਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਡਾ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸਣ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣਾ, ਹਮਲ ਵਿਚੋਂ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨੀਆਂ, ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ਕਰਨੀ, ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਹੱਲ ਵੀ ਚਲਾ ਲੈਣਾ। ਘੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸਕੂਲ ਜਾਣਾ ਤੇ ਕਾਮਿਆ ਨੂੰ ਦਬਕੇ ਹੇਠ ਰੱਖਣਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਕੁੜੀ ਵਾਂਗ ਵਿਆਹ ਕਰ ਕੇ ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਚਲੀ ਜਾਏਗੀ ਤੇ ਬਾਬਲ ਦਾ ਵਿਹੜਾ ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰਦੇਸ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹੀ ਪਾਰੋ ਸਰੂਹਣੇ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾਈ ਬੈਠੀ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸੋਚਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਉਸ ਘਰ ਦਾ (ਪੇਕੇ) ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਭਰਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਭੈਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਘਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਹੈ। ਕਿੰਝ ਸਭ ਕੁਝ ਚੱਲੇਗਾ? ਕੌਣ ਘਰ ਨੂੰ ਸਾਂਭੇਗਾ? ਘਰ ਵਿਚ ਤੇ ਸਿਰਫ ਨੌਕਰ ਮਦਨ ਹੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਸੀਂਦਾਰੀ ਹੈ, ਬਾਗ ਬਗੀਚਾ ਹੈ, ਕੌਣ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰੇਗਾ? ਬਾਬੇ ਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਅਸਤ ਵਿਆਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਈ ਖਿਆਲ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਦੀ ਚੱਕੀ ਵਿਚ ਪਿਸਦੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਰੋਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਤੇ ਬੋਲੀ, "ਪਾਰੋ ਰੋਟੀ ਖਾ ਲੈ।"

"ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।"

"ਖਾਣ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਦੋ ਦਿਨ ਤੋਂ ਤੂੰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੁੱਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੀਤਾ। ਇੰਝ ਕਿਵੇਂ ਚੱਲੇਗਾ? ਤੇਰੇ ਭੁੱਖੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਬਾਬੇ ਨੇ ਪਰਤ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਤੈਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਤੇਰੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਬੇੜੀ ਪਾਰ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਲੈ ਹੱਥ ਧੋ ਤੇ ਖਾਣਾ ਖਾ।"

"ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਰਾਧਾ!"

"ਦਿਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਛੋਟੇ ਵੀਰ ਕਮਲ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ? ਉਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬਿਠਾ, ਪਿਆਰ ਕਰ, ਹਿੰਮਤ ਦੇ। ਜੋ ਮੁਸੀਬਤ ਪੈ ਗਈ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰ।

"ਠੀਕ ਹੈ ਰਾਧਾ! ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਣਾ ਪਏਗਾ।"

"ਕੌਣ ਸੋਚੇਗਾ? ਤੂੰ ਨਿਢਾਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਬਾਬੇ ਦੀ ਧੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਝ ਸੈਂ। ਕਿੰਨੇ ਕੰਮ ਤੇਰੇ ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਵੀ ਤੇਰੇ ਭਰੋਸੇ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ। ਉਠ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਰੋਟੀ ਖਾ! ਕਮਲ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਲ ਬੁਲਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰ, ਭੋਰਸਾ ਦੇ ਕਿ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।"

"ਕਮਲ ਨੇ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ ਹੈ?"

"ਨਹੀਂ! ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਖਾਧੀ। ਤੇਰੇ ਖਾਣ ਬਿਨਾਂ ਕੌਣ ਖਾਏਗਾ?"

"ਠੀਕ ਹੈ! ਬੁਲਾ ਉਸ ਨੂੰ। ਮਦਨ ਨੂੰ ਕਹਿ ਇਥੇ ਹੀ ਰੋਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਏ।" ਤੇ ਪਾਰੋਂ ਨੇ ਗਲਾਸ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ। ਅੱਥਰੂ ਪੂੰਝੇ ਤੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਸਰਾਹਣੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਧਾ ਕਮਲ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਲਿਆਈ। ਪਾਰੋਂ ਦੇ ਗਲੇ ਲੱਗ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗੂ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, "ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ? ਕੌਣ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰੇਗਾ? ਕਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਾਂਗਾ? ਕਿਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਾਂਭਾਂਗਾ? ਮੈਂ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਯਤੀਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ।"

ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਗਲਵਕੜੀ ਚਿ ਲਿਆ। ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝੀਆਂ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਹਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਵੀਰਾ! ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਵਾਰਸ ਹੈਂ, ਮੇਰੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈਂ। ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰ। ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਤੂੰ ਘਰ ਬਹਿ ਕੇ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈਂ। ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਂਗਾ ਤੇ ਕੀ ਹੋ ਚਲਿਆ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਕਿਹੜਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਸੀ? ਫਿਰ ਵੀ ਸੋਹਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ, ਕੁਝ ਸੋਚਾਂਗੇ, ਕੁਝ ਕਰਾਂਗੇ। ਤੂੰ ਯਤੀਮ ਬਣ

ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇਂਗਾ। ਤੂੰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਹੈਂ। ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦਾ ਪੁੜ੍ਹ ਹੈਂ। ਜਿੰਨਾ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਹੈ, ਏਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤੂੰ ਕਿਹੜਾ ਡੀ.ਸੀ. ਲਗਣਾ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਫੁੱਲ ਚੁਗਣੇ ਸਨ। ਅਸਥੀਆਂ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਨੀਆਂ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਸਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਜਦੋਂ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਪਾਰੋ ਨੇ ਵੀ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦੀ ਜਿੱਦ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਤੀਵੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਤੀਵੀਆਂ ਦਾ ਫੁੱਲ ਚੁਗਣੇ ਲਈ ਜਾਣ ਦਾ ਚਲਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸੁਣ ਲਿਆ, ਜਿੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਜਿਥੇ ਚਿਤਾ ਬਾਲੀ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਸੌ ਗਜ਼ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਹਮਲ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਚਿਤਾ ਤੇ ਪਾਣੀ ਸੁੱਟਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਭਖਦੇ ਕੋਲੇ ਜਾਂ ਅੱਗ ਬੁਝ ਜਾਏ। ਅਸਥੀਆਂ ਚੁਣੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਵਾਹ ਤੇ ਕੰਕਰ ਸਭ ਕੁਝ ਹਮਲ ਨਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਿਤਾ, ਅਸਥੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਿਤੀਆਂ। ਚਿਤਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ ਧੋ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸਭ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਪਾਰੋ ਹਮਲ ਨਦੀ ਦੀ ਉਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤਰਦੇ ਕੋਲਿਆ ਤੇ ਸਵਾਹ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਅਸਥੀਆਂ ਰੁੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਨਾਲੇ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾ ਕੇ ਇਕ ਅਸਥੀ ਕੱਢ ਲਈ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਪੱਸਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ-ਪੁੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਫਿਰ ਫੁੱਟ ਪਈ, ਉੱਚੀ ਚੀਖ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲੀ, "ਹਾਏ ਬਾਬਾ! ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਸਫਰ ਖਤਮ ਕਰ ਗਏ। ਤੁਹਾਡੀ ਸਵਾਹ ਵੀ ਪਾਣੀ ਵਹਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਵਜੂਦ ਵੀ ਬੇਵਜੂਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੁਹਾਡੇ ਸੀਨੇ ਦੀ ਇਸ ਪੱਸਲੀ ਨਾਲ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਚਿਮੜੀ ਹੋਵਾਂਗੀ? ਕਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਰਤਵ ਦਾ ਨਿੱਘ ਮਾਣਿਆ ਹੋਏਗਾ? ਕਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਹੁਣ ਕੌਣ ਮੇਰੇ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਸਮਝੇਗਾ? ਕੌਣ ਮੇਰੇ ਹੰਝੂ ਪੂੰਝੇਗਾ? ਕੌਣ ਮੈਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਏਗਾ?" ਫਿਰ ਪਾਰੋ ਨੇ ਹਮਲ ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੁੱਟ ਭਰਿਆ, ਮਨ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਲੱਤਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠੀ ਰਹੀ ਤੇ ਬੋਲ ਪਈ, "ਇਹ ਵੀ ਤੂੰ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੈ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤੂੰ ਹੋਰ ਕੀ ਵੇਖਣਾ ਹੈ? ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਸਿਤਮ ਤੂੰ ਵੇਖਣੇ ਹਨ? ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਦਿਨ ਤੇਰੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣਾ ਹੈ ਤੇ ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ।"

ਦਸਵੇਂ ਦੇ ਭੋਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ ਉਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਯਾਦਾਂ ਵੀ ਫਿੱਕੀਆਂ ਪੈ ਗਈਆਂ। ਫਿਰ ਇਹੀ ਸੁਣੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ ਚੰਗਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਸੀ। ਹੁਣ ਘਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪਾਰੋ ਦੇ

ਸਿਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਹਰ ਫੈਸਲਾ ਉਸੇ ਨੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਕਮਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡਵਾ ਦਿਤੀ। ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਈ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਘਟਨਾ ਕਰਮ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਗਏ।

4

ਪਾਰਵਤੀ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਆਪਣੇ ਛੇ ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਬੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ਿਬਤਾਂ ਦੀ ਪੰਡ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਦਰਦ, ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੀ ਚਿੰਤਾ, ਬਾਬੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਫਿਕਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪੰਡ ਵਿਚ ਨੱਕੋ-ਨੱਕ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਉਪਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਚਿੰਤਾ। ਆਪ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ, ਕਦੀ ਦਿਨ ਦੀ, ਕਦੀ ਰਾਤ ਦੀ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਭੇਜਣਾ ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ, ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਤੇ ਬੱਚੇ ਵਾਸਤੇ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਇਕੱਲੀ ਜਿੰਦ ਤੇ ਪੁਆੜੇ ਢੇਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚਿੰਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੀ। ਜਵਾਨ ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਤੀਵੀਂ ਮਰਦ ਨੂੰ ਹਰ ਜੁਗ ਵਿਚ ਭਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੁਹੱਪਣ ਹੀ ਔਰਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹੈ। ਮਰਦ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੀਵੀਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਰੂਂ-ਤਰੂਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਗੰਦੇ ਤੋਂ ਗੰਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮਰਦ ਦੇ ਦਿਲ ਅਤੇ ਦਿਮਾਲ ਵਿਚ ਪੁੰਗਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਕਾਮ ਦੀ ਸੋਚ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਧਰਾਤਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਸੋਹਣੀ ਪਤਨੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਪਰਨਾਰੀ ਭਾਵੇਂ ਜਿਹੇ ਜਿਹੀ ਵੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਲਈ ਗੰਦਾ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਰੰਗ ਰੂਪ, ਹਾਣ-ਸਾਕ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ। ਬਸ ਵਾਸ਼ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਬਾਇਜ਼ਤ ਜੀਣ ਵਾਸਤੇ ਹਿੰਮਤ, ਦਲੇਗੀ ਅਤੇ ਹੱਠ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਵੈਮਾਨ, ਆਪਣੀ ਆਬਰੂ ਅਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਾਰੋ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਵੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਕ ਅੱਗ ਅੰਦਰ ਬਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਚੰਦਨ ਦਾ ਲੇਪ ਲਾ ਲਵੇ ਠੰਢ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਸੀਤਲ ਹੋ ਜਾਉ, ਚੰਦ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਵੀ ਠੰਢ ਦੇਵੇ ਪਰ ਉਹ ਅੱਗ ਸੁਲਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਸੁਆਹ ਹੇਠ ਦੱਬੀ ਕਾਬੂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਧਰਤੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੀ ਚਾਹਤ ਇਛਾਵਾਂ ਦੇ ਕੱਢਨ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਂਦੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਾਰਵਤੀ ਭਰ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਇੜਾਵਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦਫ਼ਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਭਰਿਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸੀ, ਉਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਦੂਰ ਪਾਰ ਦੀ ਰਿਸਤੇਦਾਰ ਰੱਜੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਵਿਧਵਾ ਸੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅੱਲਾਦ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਆਈ। ਰੱਜੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ, ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਘਰ ਦਾ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਚੌਂਕਾ ਕਰਦੀ, ਇੰਜ ਪਾਰੋ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਘਰ ਬਾਹਰ ਦੀ ਖਬਰ ਦਿੰਦਾ, ਪਿੰਡੋਂ ਕੋਈ ਦਾਲਾਂ, ਚਾਵਲ ਭੈਣ ਵਾਸਤੇ ਲੈ ਆਉਂਦਾ। ਸਭ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਚਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਾਰਵਤੀ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਛੇਵੰਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੇਸਤਾਨ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੇਸ਼ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ, ਦੂਜਾ ਦੇਸ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਵੰਡ ਹੋ ਗਈ। ਕਤਲੋ ਗਾਰਦ ਮੱਚ ਗਈ। ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਗੰਦੀ ਖੇਡ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸਰਮਸ਼ਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਘਰ ਬਾਹਰ ਉੱਜੜ ਗਏ, ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਲੋਕ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਹੋ ਗਏ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਬੇਪੱਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਖੂਨ ਦੀ ਹੌਲੀ ਖੇਡੀ ਗਈ। ਮੌਤ ਨੇ ਨੰਗਾ ਨਾਚ ਖੇਡਿਆ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਅਜਾਦ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਮੁਕਰ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਕਬਾਇਲੀ ਭੇਜ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਭੂਗੋਲ ਬਦਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਵੱਸਦੇ ਸਿੱਖ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ 'ਤੇ ਜੁਲਮ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਵਗਾ ਦਿਤੀ। ਘਰ ਬਾਹਰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਰਿਛੂਜੀ ਬਣ ਗਏ। ਇਹ ਤਰਾਸਦੀ ਐਨੀ ਭਿੰਕਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਰੂਹ ਕੰਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਤੈਦਾਦ ਵਿਚ ਮੀਰ ਪੁਰ, ਪੁੰਡ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲੱਥ-ਪੱਥ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹਵਸ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ, ਕਈਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਬਦਲ ਕੇ ਨਿਕਾਹ ਕਰ ਲਏ। ਇਸ ਸਰਾਪ ਨੂੰ ਭਗਤ ਰਹੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਗ੍ਰੀਹਣ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਮੁਜਫ਼ਰਾਬਾਦ, ਉੜੀ ਵੱਲੋਂ ਹੋ ਕੇ ਕਬਾਇਲੀ ਬਾਰਾਮੂਲੇ ਆ ਗਏ। ਬਾਰਾਮੂਲੇ ਵਿਚ ਤੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿੱਖ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵੱਸਦੇ ਸਨ। ਦੂਰ-ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਸਨ ਤੇ ਟਾਵੀ-ਟਾਵੀ ਬਸਤੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵੱਸੇਂ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਵੁਲਰ ਲੋਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮੈਦਾਨ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਪੇੜ ਪੌਦੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਰਸਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਠੰਡ ਦਾ ਮੌਸਮ ਵੀ ਸੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੱਪੜੇ ਅਨਾਜ ਤੇ ਵਿਛੋਹਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਨਰਸਰੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ। ਹਰ ਦਿਨ ਦੀ ਖਬਰ ਸੂਬੀਏ ਆ ਕੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਰ

ਤਰਫ਼ ਦੇ ਜੁਲਮ ਦੀ ਖਬਰ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਸਾੜ ਕੇ ਸਵਾਹ ਕਰ ਦਿਤੇ, ਡੰਗਰ ਕਿੱਲਿਆਂ 'ਤੇ ਬੱਡੇ ਮਰ ਗਏ, ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਕਦੀ ਜ਼ੇਵਰ ਲੁੱਟ ਲਏ ਗਏ। ਜਾਲਮਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਡੱਡਿਆ, ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰਨ 'ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਘੱਲ੍ਹਘਾਰੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝਣ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨੇ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ।

ਨਰਸਰੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਸਿੰਘ ਦਿਨ ਟਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਹਰ ਦਿਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੀ ਖਬਰ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਹ ਵੀ ਸਮਾਚਾਰ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਕਬਾਇਲੀ ਨਰਸਰੀ ਤੇ ਧਾਵਾਂ ਬੋਲਣਗੇ। ਨਿਹੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੋਆਮ ਹੋਏਗਾ। ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸੋਚ ਘਰ ਕਰ ਗਈ ਕਿ ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਣਗੇ ਤੇ ਅੱਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹੁਰਮਤ ਕਰਨਗੇ, ਇਜ਼ਤ ਲੁੱਟਣਗੇ ਤੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣਗੇ। ਸਾਰਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਖੌਫ਼ ਨਾਲ ਤੇ ਡਰ ਨਾਲ ਭੈ-ਭੀਤ ਸੀ। ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਏ? ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਤਲਵਾਰਾਂ ਸਨ, ਕਿਵੇਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਏਗਾ? ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਤੇ ਪਿਸਤੌਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ। ਕਿਵੇਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਾਂਗੇ? ਕਿਵੇਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਵਾਂਗੇ? ਕਿਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਾਂਗੇ? ਪਾਰੋ ਦਾ ਵੀਰ ਕਮਲ ਵੀ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤੀਵੀਂ ਅਤੇ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤੇ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਭੈਣ ਕੋਲ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏ ਪਰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਰਸਤੇ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵਸੀਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਭੈ ਵਿਚ ਉਲਿਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਕਦੀ ਬੱਚੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਕਦੀ ਤੀਵੀਂ ਵੱਲ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਡਰ ਤੇ ਭੈ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਕਲੇਜਾ ਫੱਟਣ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ। ਅੰਦਰੋਂ ਹੁਕ ਨਿਕਲਦੀ, ਮਨ ਕਰਦਾ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਵੇ ਅਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ, "ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ! ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਦਿਨ ਵਿਖਾਏ ਨੇ ਤੂੰ। ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮਸਾਂ ਹੀ ਵੱਸਿਆ ਸੀ, ਤੂੰ ਫਿਰ ਅਚਿੰਤੇ ਬਾਜ ਪਵਾ ਦਿਤੇ। ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਾਂਗੇ? ਹੁਣ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣ ਬਚੇਗੀ? ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਬਚਾਵਾਂਗਾ? ਕਿਵੇਂ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਵਾਂਗਾ?"

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਛੁੱਬੇ ਨੇ ਦੂਰੋਂ ਗਰਦ ਉੜਦੀ ਵੇਖੀ। ਸੈਂਕਤਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ "ਨਾਰੇ ਤਕਬੀਰ, ਅੱਲਾ ਹੁ ਅਕਬਰ" ਕਰਦਿਆਂ ਭੀੜ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਕਈ ਜਵਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਨਿੱਤਰ ਪਏ। ਉਹ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਵੱਧ ਸਨ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸਨ। ਗਿਣਤੀ ਭਰ ਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮਰਦ ਭੱਜ ਵੀ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਮਰ ਵੀ ਸਕਦੇ

ਸਨ। ਅੌਰਤਾਂ ਦੇ ਰੋਣ ਪਿੱਟਣ ਨੇ ਮਹੌਲ ਹੋਰ ਭਿਆੰਕਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਰੋਂਦੀਆਂ ਕੁਰਲਾਉਂਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਅਕਾਸ਼ ਦਾ ਸੀਨਾ ਵੀ ਪਾੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕਮਲ ਨੇ ਘੁੱਟ ਕੇ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਆਪਣੀ ਤੀਵੀ ਨੂੰ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਨੀਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਛੁੱਬ ਗਿਆ, ਮਿਆਨ 'ਚੋਂ ਤਲਵਾਰ ਕੱਢੀ, ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ, ਅਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ ਤੇ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਧੜ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਕੁਰਲਾ ਪਿਆ। ਖੂਨ ਵਿਚ ਲੱਥ-ਪੱਥ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ ਨਾਲ ਪੁੰਝਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਰੋਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਵਕਤ ਕਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਭੋਗਿਆ। ਜਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿਆਰੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਣਖ ਦੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰੋੜ ਦਿਤਾ।

5

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਜੰਮ੍ਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਤਿੱਬਤ ਤਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜਿਹੜਾ ਡੋਗਰਾ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਮਨੁਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਮੁਸਲਿਮ ਬਹੁਤ ਸੰਖਿਆ ਵਾਲਾ ਸੀ ਉਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਹਥਿਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਫੌਜ ਭੇਜ ਕੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਬਾਇਲੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੰਮ੍ਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਜੰਗ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਨਿਸ਼ਕਾਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਸੀ। ਪਾਕ ਫੌਜ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਪਾਕ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਅਗਰਸਰ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਖੂਨ ਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਾਸਤੇ, ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਤਸਦੀਕ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਤੁਰੰਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਖਦੇੜ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲਿਆ। ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਰਜਕਿਤਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਕੁਝ ਕਾਬੂ ਹੋਇਆ। ਥੋੜੀ ਬਹੁਤੀ ਆਵਾਜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਗਰ ਕੋਈ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਮੁਫਤ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਰੇ ਅਤੇ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਕਈ ਲੋਕ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਾਰੋ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਤੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ

ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਲਈ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ। ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਕਮਲ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆ ਗਿਆ। ਸੋਚਣ ਲਗੀ, 'ਉਹ ਕਿਥੇ ਹੋਵੇਗਾ? ਘਰ ਬਾਹਰ ਤੇ ਸਾੜੇ ਫੂਕੇ ਗਏ ਹਨ, ਸਭ ਉੱਜੜ ਗਏ ਹਨ। ਕਮਲ ਬੱਚੀ ਤੇ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਿਧਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ? ਕੀ ਪਤਾ ਹੋਏਗਾ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਹਾਂ, ਮਾਂ ਜਾਇਆ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਪਿਉ ਦਾ ਵਾਰਸ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਇਸ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹਾਂ? ਨਹੀਂ!, ਨਹੀਂ! ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।' ਪਾਰੋ ਦੀ ਪੀੜਾ ਛਟਪਟਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੈਠੀ, ਆਪਣੇ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ ਘਸੀਟਦੀ ਹੋਈ ਵਾਪਸ ਆਈ। ਬੇਬਸ ਅਤੇ ਲਾਚਾਰ ਸੀ। ਭਰਾ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਕਰੇ? ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਤੇ ਆ ਗਈ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ, ਰਾਤ ਸੌਂ ਨਾ ਸਕੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਸੀ ਕਿ ਭਰਾ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਮੁਸੀਬਤ ਤੋਂ ਭੱਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਿੰਨੀ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਭਰਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਉਹ ਤੜਫ ਕੇ ਉਠ ਬਹਿੰਦੀ। ਸੋਚਦੀ ਕਿਤੇ ਉਹ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ? ਉਸ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਉਸ ਦੀ ਬੱਚੀ ਦਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਫਿਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਪਟਸਥਲ 'ਤੇ ਘੁੰਮ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦਾ, ਆਪਣੇ ਸੱਸ-ਸਹੁਰੇ ਦਾ, ਬਾਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਤ ਬੀਤ ਗਈ, ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦੁਖਦਾਈ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਇਕ ਰਾਤ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੋਈ ਬਸ ਜਾਂ ਗੱਡੀ ਬਾਰਾਮੂਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਮਿਲੇ ਪਰ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਹਰ ਪਲ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਤੜਫ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਨੇਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਦਸਤਕ ਹੋਈ, ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਕਮਲ ਖੜਾ ਸੀ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਢਿੱਲਾ ਜਿਹਾ ਪਰਨਾ, ਕੁਰਤੇ ਪਜਾਮੇ 'ਤੇ ਫਟਿਆ ਜਿਹਾ ਕੋਟ। ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਬੂਟ ਮਿੱਟੀ ਪੂੜ ਨਾਲ ਬੇਰੰਗੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਾਰੋ ਦਾ ਹੋਸ਼ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ, ਕਮਲ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਭਰ ਲਿਆ। ਗਲੇ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਭਾਵੁਕਤਾ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਵਹਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਦਿਲ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅੱਖਾਂ ਵਗ ਰਹੀਆ ਸਨ। ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਬੇਕਾਬੂ ਸੀ। ਬਸ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਰਹੇ ਜਦ ਤਕ ਤੁਫਾਨ ਰੁਕ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਅੱਖਾਂ ਸੁੱਕ ਨਹੀਂ ਗਈਆਂ। ਸਾਹ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਵਾਵਰੋਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਵਾ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਨਾਟਾ ਛਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਰੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ

ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ, ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਜੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਝਾਤ ਮਾਰੀ। ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਮਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਵਹੁਟੀ ਕਿਥੇ ਹੈ? ਗੁੱਡੀ ਕਿਥੇ ਹੈ? ਫਿਰ ਬਿਜਲੀ ਕੜਕੀ, ਗੜਗੜਾਹਟ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕਮਲ ਦੇ ਅਕਾਸ਼ 'ਤੇ ਫੈਲ ਗਈ, ਫਿਰ ਔਲੇ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਔਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਫੌਰੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਦੋਨਾਂ ਕੰਨਾਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਚੀਕ ਪਿਆ, "ਦੀਦੀ! ਮੈਂ ਲੱਟਿਆ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਉਜੜ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚੋਂ ਖੂਨ ਕੱਢ ਲਿਆ। ਹੌਸਲਾ ਦੇ ਕੇ ਪਾਰੋਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਜੇ ਬਿਠਾਇਆ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਸਮੇਟ ਲਿਆ। ਹੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਕਮਲ ਬੋਲਿਆ, "ਦੀਦੀ! ਮੈਂ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।"

"ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ?"

"ਹਾਂ ਦੀਦੀ! ਮੈਂ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਵੱਡ ਦਿਤਾ ਹੈ।"

"ਪਰ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ?"

"ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੌਜਵਾਨ ਲੜਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਵੈਸੇ ਹੀ ਨਿਛਾਲ ਸਨ। ਦੋ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੁਰਲਾਹਟ ਮਚ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਸੋਚ ਆਈ ਕਿ ਸਰਨ ਨੂੰ ਤੇ ਗੁੱਡੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣਗੇ। ਸਰਨ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ਬਰ ਕਰ ਕੇ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰਨਗੇ, ਕੋਈ ਨਿਕਾਹ ਕਰ ਲਏਗਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗੁੱਡੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਣ ਕਰਵਾ ਦੇਣਗੇ। ਮੇਰੀ ਅਣਖ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ।"

"ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਆਇਆ?"

"ਮੈਂ ਕਈ ਮੌਤਾਂ ਮਰਿਆ ਹਾਂ ਦੀਦੀ! ਸਰਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਭੈ, ਰਹਿਮ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਤੇ ਬੇਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮਰਨ ਲਈ ਜਜਬੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਪੀੜ ਛੱਡਿਆ। ਨਿੱਕੀ ਗੁੱਡੀ ਨੂੰ ਤੇ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਬਾਪੂ ਕੀ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਭੀੜ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਗਲੇ ਨਾਲ ਡਰ ਕੇ ਚਿੰਮੜ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਚੁੰਮਦੀ ਤੇ ਪੁੱਛਦੀ, "ਬਾਪੂ ਕੁਝ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ? ਮੈਂ ਉਸ ਬੇਸਮਤ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸਦਾ ਕਿ ਜਿਸ ਡਰ ਤੋਂ ਤੂੰ ਡਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਹੈਂ, ਉਹ ਬਾਪੂ ਤੈਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੀਨੇ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਸਤੇ ਛਲਨੀ ਕਰ ਦਿਏਗਾ?"

"ਉਡ ਕਮਲ! ਤੂੰ ਇਹ ਕੀ ਕੀਤਾ? ਤੂੰ ਬਚ ਕੇ ਇਥੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਹੈਂ ਨਾ?
ਉਹ ਵੀ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ।"

"ਨਹੀਂ ਦੀਦੀ! ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਪੁਜ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਤੀਹ ਮੀਲ
ਦਾ ਪੈਦਲ ਸਫਰ, ਖੇਤਾਂ, ਖਲਿਆਨਾਂ, ਜੰਗਲ ਬੀਆਬੀਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰਾ ਕਰ ਕੇ ਪੁੱਜਾ
ਹਾਂ।"

"ਕਮਲ! ਇਹ ਘਟਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਭੁੱਲ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ
ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ।"

"ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਥੇ ਹੀ ਖਿਲਗੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ
ਕੇ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ।"

"ਤੂੰ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ?"

"ਕੀ ਕਰਦਾ?"

"ਮਰਦ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਨ-
ਮਰਿਆਦਾ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ, ਜੀਣ-ਮਰਣ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਅਣਖ
ਵਾਸਤੇ, ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ
ਦਿਤਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੋ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਤਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ
ਹੈ।"

"ਦੀਦੀ! ਜੋ ਮੈਂ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਖੂਨ ਦਾ
ਉਬਾਲਾ ਉਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਂਗਾ ਤੇ ਮੈਤ ਤਕ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਸਮਝਾਂਗਾ।"

ਉਸ ਘਟਨਾ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਰਾਤ ਕਾਫੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈ। ਪਾਰੋ ਦਾ
ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਦਾ ਵੀ ਉਨੀਂਦਰਾ ਸੀ, ਉਹ ਸੌਂ ਗਈ। ਕਮਲ ਵੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਪੈਦਲ
ਤੁਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਬੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀਆ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਸ਼ਰਨ ਦਾ ਤੇ ਗੁੱਡੀ ਦਾ ਖੂਨ ਨਦੀ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।
ਸੰਸਾਰ ਉਜੜ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਨੀਂਦ ਕਿਥੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ? ਸ਼ਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਉਸ ਦੇ
ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ; ਜਿਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, "ਮੈਂ ਹਾਲੀ ਮਰਨਾ ਨਹੀਂ
ਚਾਹੁੰਦੀ, ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਜੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਤੁਹਾਡੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਦਾਸੀ ਬਣ ਕੇ
ਰਹਾਂਗੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਰਦੇ ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਅੱਖਰੂ ਅਣਖ ਅਤੇ
ਮਰਦਾਨਗੀ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਵਿਚ ਸੁੱਕ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮਰ ਜਾਣਾ
ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੀ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ? ਕੀ ਸ਼ਰਨ ਦੀ ਅਤੇ ਗੁੱਡੀ ਦੀ ਆਤਮਾ
ਚੈਣ ਨਾਲ ਜੀਣ ਦੇਵੇਗੀ? ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪਾਪ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੀਦੀ ਠੀਕ ਕਹਿ ਰਹੀ

ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਮਰਦ ਨੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਸਾਥ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੱਥਿਂ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਨੀਚ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਅਨਰਥ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਦਾ ਰਹਾਂਗਾ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਪਾਸੇ ਪਲਟਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿਤੇ ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅੱਖ ਲਗ ਗਈ।

ਉਹ ਵਕਤ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਰਾਜ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਕੂਮਤ ਬਦਲ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਥਾਪੀ ਸਰਕਾਰ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਉੱਬਲ-ਪੁੱਬਲ ਦਾ ਸਮੇਂ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਨੀਮ ਫੌਜੀ ਦਸਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰਾਂ ਵਿਚ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਤਣ ਲਗੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਕਮਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦੋ ਕਮਰੇ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੁਆਟਰ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਸਮੇਂ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਪਾਰੋ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ, ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਸਕੂਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਕਮਲ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਦੀ ਖਾਕ ਛਾਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਤਾ ਦੀ ਪੰਡ ਹਰ ਵੇਲੇ ਚੁੱਕੀ ਰੱਖਦਾ। ਘਰ ਉਜੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਭੈਣ ਕੋਲ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰਹੇਗਾ? ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਖਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ। ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਮੁੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੱਚੀ ਅਤੇ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਯਾਦ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਹੱਸੀ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਕੋਠਰੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਾਰੋ ਉਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਤ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਈ ਵਸੀਲੇ ਕਰਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਨਾ ਜਾਏ। ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਇੰਜ ਹੀ ਬੀਤ ਗਏ। ਸਰਦੀ ਦਾ ਮੌਸਮ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਨੇ ਦਸਤਕ ਦਿਤੀ, ਫੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰੂੰਬਲਾਂ ਫੁੱਟਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਘਾਹ ਪੁੰਗਰਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹਰਿਆਵਲੀ ਦੀ ਛੱਟਾ ਛਾਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਕਮਲ ਦਾ ਮਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਜਾਏ, ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਵੇ। ਕੀ ਗਵਾਚਾ ਤੇ ਕੀ ਬਚਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਕਰੋ, ਜੀਵਨ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੋ। ਕਦ ਤਕ ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਬੈਠਾ ਰਹੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਵੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਵੱਸੇ ਸਨ। ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੁਲੰਦੀਆਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਹਿੰਮਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਦੀਦੀ! ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।"

"ਮੈਂ ਵੀ ਇਹੋ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਪਿੰਡ ਜਾਏਂ, ਉਥੇ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰੋਂ। ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈਂ, ਜ਼ਮੀਨ ਬਾਗ ਵੇਖ। ਫਸਲ ਲਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਗਏ ਹਨ। ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੇ ਉਥੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਜਿੰਦਗੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਚਲਾਂਗੀ। ਕਾਮੇ ਕਾਸ਼ਕਾਰ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ, ਫਿਰ ਤੋਂ ਵੱਸ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਥੋੜਾ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਵਕਤ ਵੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ।"

"ਠੀਕ ਹੈ ਦੀਦੀ! ਕਦੋਂ ਚਲੀਏ?"

"ਮੈਂ ਹਫਤੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈਂਦੀ ਹਾਂ ਤੇ ਚਲ ਪਵਾਂਗੇ।"

ਕਮਲ ਦਾ ਮਨ ਥੋੜਾ ਹਲਕਾ ਹੋਇਆ। ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਪਿੰਡ ਜਾਣ ਤਕ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਿਉਂਤਦਾ ਰਿਹਾ।

6

ਦੋ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਪਾਰੋ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਕਮਲ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਈ। ਪੰਜਾਹ ਮੀਲ (70 ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਦੇ ਸਫਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਤੋਂ ਬਾਰਾਮੂਲਾ 35 ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ ਤੇ ਤਿੰਨਾ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਅਪੜਦਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਛੇਵਰਲੇਟ ਬੱਸਾਂ ਹੈਂਡਲ ਮਾਰ ਕੇ ਸਟਾਰਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਰੁਕਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਰਾਮੂਲੇ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਜਾਣ ਲਈ ਟਾਂਗਾ ਮਿਲਦਾ, ਫਿਰ ਛੇ ਮੀਲ ਪੈਦਲ ਸਫਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦਾ ਸਫਰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਾਹ-ਸਤ ਮੁਕਾ ਦਿੰਦਾ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਅੱਧਾ ਮੀਲ ਪਹਿਲੇ ਰੁਕੇ। ਲੰਬੜਦਾਰ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਸੀ। ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਐਨੀ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪੁੱਜਣ ਤੇ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਠ ਕੇ ਕਮਲ ਨੂੰ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਜਜਬਾਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦਿਆਂ ਭੁੱਬਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ। ਪਿਆਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਮੀਂਹ ਪੈ ਗਿਆ। ਲੰਬੜਦਾਰ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਮਲ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋਏਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬਿਠਾਇਆ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੇ ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਸਾਰੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ। ਲੋਈਆਂ ਤੇ ਕਾਂਗੜੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿੱਘੇ ਹੋਏ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗਵਾਂਢੀ ਵੀ ਆ ਗਏ। ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਰਾਬੋਰ ਸਨ। ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਧਰਮ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਲੰਬੜਦਾਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਤੁਮਾਹਰਾ ਗਾਂਵ ਖੰਡਰ ਬਨ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਬ ਵਹਾਂ ਕੁੱਤੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਸਭ ਕੁਝ ਨਏ ਸੇ ਕਰਨਾ ਪੜੇਗਾ। ਆਪ ਸਬਸੇ ਪਹਿਲੇ ਹੋ ਜਿਸ ਨੇ ਅਪਨੀ

ਬਸਤੀ ਕੀ ਖਬਰ ਲੀ ਹੈ। ਰਾਤ ਕਾ ਆਪਣਾ ਖਾਨਾ ਖੁਦ ਬਣਾ ਲੇਨਾ, ਪਾਰਵਤੀ ਬੇਟੀ! ਬਰਤਨ ਵਗੈਰਾ ਸਭ ਮਿਲ ਜਾਏਂਗੇ। ਕਲੁ ਸੁਥਰ ਚਲੇਂਗੇ। ਫਿਰ ਸੇ ਨਯਾ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉ। ਮੈਂ ਲੱਕੜ ਕੀ ਅੰਰ ਪੱਥਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਹਾਯਤਾ ਕਰੂੰਗਾ। ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਕਾਮ ਪਰ ਲਗਾ ਦੂੰਗਾ। ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਵਾਲੀ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪ ਲੋਗ ਆਗ ਗਏ ਹੋ, ਯਹ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕੀ ਬਾਤ ਹੈ। ਆਧ ਕੇ ਆਨੇ ਕੀ ਖਬਰ ਪੂਰੇ ਗਾਂਵ ਮੌਂ ਆਗ ਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲ ਗਈ ਹੈ। "ਕਮਲ ਸਿੰਘ! ਸਭ ਗਾਂਵ ਵਾਲੇ ਨੀਚੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੈਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਹੈਂ। ਤੁਮਹੋਂ ਦੇਖਨਾ ਚਾਹਤੇ ਹੈਂ, ਤੁਮਾਰਾ ਦੀਦਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹਤੇ ਹੈਂ। ਬੜੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਕਾ ਬਹੁਤ ਅਹਿਤਰਾਮ ਥਾ, ਤੁਮਾਰਾ ਭੀ ਬਹੁਤ ਇਹਤਰਾਮ ਕਰਤੇ ਹੈਂ। ਬਾਹਰ ਚਲੋ, ਉਨਸੇ ਮਿਲੋ, ਜਬ ਤਕ ਪਾਰਵਤੀ ਖਾਨਾ ਬਨਾਏਂਗੀ।" ਕਮਲ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਤੀਵੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਢਾਣੀ ਸੀ, ਕਮਲ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਮਖਾਣੇ (ਪਤਾਸੇ) ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਤੇ ਇਕ ਸਿਖ ਜ਼ਿੰਮੇਂਦਾਰ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ। ਲੰਬੜਦਾਰ ਨੇ ਬੜੀ ਭਾਵੁਕ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਆਜ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੂੰ ਕਮਲ ਸਿੰਘ! ਅੰਰ ਹਮਾਰੀ ਬੱਚੀ ਪਾਰਬਤੀ ਕੇ ਆਨੇ ਪਰ। ਆਜ ਫਿਰ ਸੇ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹਮਾਰਾ ਗਾਂਵ ਬਸ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਖਾਂ ਅੰਰ ਹਿੰਦੂਓਂ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਹਮ ਅਧੂਰੇ ਹੈਂ। ਹਮ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤ ਹੈਂ ਕਿ ਹਮਾਰੇ ਗਾਂਵ ਮੈਂ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਕੇ ਲੋਗ ਬਸਤੇ ਹੈਂ। ਅਬ ਕਮਲ ਸਿੰਘ ਕਾ ਮਕਾਨ ਬਨਾਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਹਰ ਘਰ ਸੇ ਏਕ ਆਦਮੀ ਕੋ ਕਾਮ ਕਰਨੇ ਆਨਾ ਹੈ। ਮਕਾਨ ਬਨਨੇ ਤਕ ਮੇਰਾ ਘਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਯਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਸਮਾਨ ਮੈਂ ਏਕ ਰਾਤ ਭੀ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਾਰੇਗਾ।" ਫਿਰ ਪ੍ਰਣ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਾ ਹੋਏ।

ਲੰਬੜਦਾਰ ਗੁਫਾਰਮੀਰ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਕਮਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਉ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਦਿਨ ਯਾਦ ਆ ਗਏ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਿਕਾਰ ਖੇਡਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਝ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿੰਦਾ-ਦਿਲ ਇਨਸਾਨ ਸੀ, ਦਲੇਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਾਰੋ ਅਤੇ ਰਾਧਾ ਉਸ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਤੇ ਪਾਰੋ ਨੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਤ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਬੀਤੀ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਲੰਬੜਦਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਿਖ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਗਏ। ਉਥੇ ਸਿਰਫ ਖੰਡਰ ਹੀ ਖੰਡਰ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਮਕਾਨ ਢਾਹ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਅੱਧ ਕੰਧ ਖੜੀ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਉਜੜ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਪਾਰੋ ਇਕ ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ, ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਗਈ। ਲੰਬੜਦਾਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਆ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹੋ ਬੇਟੀ?"

"ਬਰਬਾਦੀ ਕਾ ਮੰਜ਼ਿਰ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੂੰ। ਕਹਾਂ ਸੇ ਉਸ ਪਾਰ ਸੇ ਲੁਟੇਰੇ ਆਏ, ਹਮਾਰਾ ਸਕੂਨ, ਹਮਾਰਾ ਘਰ-ਬਾਰ, ਹਮਾਰਾ ਵਜੂਦ ਤਕ ਲੂਟ ਕੇ ਲੇ ਗਏ।"

"ਯਹ ਸਭ ਅੱਲਾ ਕੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ। ਸੁਕਰ ਹੈ ਜਾਨੇਂ ਬਚ ਗਈ, ਘਰ-ਬਾਰ ਫਿਰ ਬਨ ਜਾਏਗਾ ਪਰ ਜਿਨ ਲੋਗੋਂ ਨੇ ਯਹ ਸਬ ਕੁਛ ਕੀਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹੋਂ ਭੀ ਦੋਜ਼ਕ ਕੀ ਆਗ ਨਸੀਬ ਹੋਗੀ। ਫਿਕਰ ਮਤ ਕਰੋ। ਕਲ ਸੇ ਮਕਾਨ ਦਾ ਕਾਮ ਲਗਵਾ ਦੂੰਗਾ। ਜੈਸਾ ਮਕਾਨ ਬਨਾਨਾ ਹੈ, ਮਿਸਤਰੀ ਕੋ ਸਮਝਾ ਦੇਨਾ। ਉਸੇ ਭੀ ਮੈਨੇ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ, ਆਤਾ ਹੀ ਹੋਗਾ।"

"ਠੀਕ ਹੈ ਚਾਚਾ! ਮੈਂ ਅਥੀ ਆਈ।" ਕਹਿ ਕੇ ਪਾਰੋ ਹਮਲ ਨਦੀ ਵੱਲ ਚਲੀ ਗਈ, ਜਿਥੇ ਬਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੀ। ਨਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਰਫ ਪਿਘਲਣ ਕਾਰਨ ਪਾਣੀ ਕਾਢੀ ਸੀ ਤੇ ਬਹਾਵ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਸੀ। ਉਂਝ ਹੀ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ, ਚਿੱਟੇ ਦੁੱਧ ਵਰਗੇ ਬੁਲਬੁਲੇ ਉਛਾਲਦੀ, ਸੰਗੀਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ, ਬੇਡਿਕਰ, ਨਿਸਚਿੰਤ ਕਲੋਲ ਕਰਦੀਆਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਛੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਬੋਲ ਪਈ, "ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੈ? ਕਦੀ ਤੂੰ ਸੋਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਤੇਰੇ ਪੱਤਣ ਤੇ ਕੋਈ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਯਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ? ਕਿਸੇ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ? ਅਸੀਂ ਉਜੜ ਗਏ ਹਾਂ। ਸਾਰੀ ਬਸਤੀ ਮਲੀਆ-ਮੇਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਮੈਂ ਬਰਬਾਦ ਹੋਈ, ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਵੀਰ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਾਲਚ ਪਿੱਛੇ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵੈਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲੁੱਟੀ ਗਈ, ਬੇਪੱਤ ਹੋਈ, ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਫਿਕਰ ਕਿਉਂ ਹੋਏਗੀ? ਤੂੰ ਜਿਥੇ ਜੀਵਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈਂ, ਉਥੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈਂ। ਇਸ ਬਸਤੀ ਦਾ ਕੌਣ-ਕੌਣ ਵਾਸੀ ਮੁੜ ਤੇਰੇ ਪੱਤਣ ਤੇ ਆਏਗਾ? ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਵਗਦੀ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।" ਪਾਰੋ ਨੇ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਪਾ ਦਿਤੇ। ਪਾਣੀ ਬਹੁਤ ਠੰਡਾ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਖੜੋ ਕੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਬੁੱਕ ਭਰ-ਭਰ ਛਿੱਟੇ ਮਾਰੇ, ਦੋ ਬੁੱਕ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ। ਲੰਬੜਦਾਰ ਮਿਸਤਰੀ ਦੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪਗਡੀ 'ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਮਲ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਢੇਰ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਕਿਤੇ ਗਵਾਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਹੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਰੋ ਨੇ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਲੂਣਿਆਂ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਮ ਸਨ। ਢੂੰਘਾ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, "ਦੀਦੀ! ਆ ਗਈ ਏਂ?"

"ਹਾਂ! ਪਰ ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਗਵਾਚ ਗਿਆ ਸੈਂ?"

"ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਬਸ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਗੁੱਡੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਤੁਰਦਾ

ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਭੱਜ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਭੱਜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਚਿਮੜ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਹੱਸਦੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦਾ ਮੰਜ਼ਿਰ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆ ਗਿਆ। ਦੀਦੀ! ਦਿਲ ਛਲਣੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਆਂਗਾ?" ਕਮਲ ਦੀਦੀ ਦੇ ਗਲੇ ਲਗ ਗਿਆ।

"ਹੌਸਲਾ ਰੱਖ ਮੇਰੇ ਵੀਰ! ਜੋ ਚਲਾ ਗਿਆ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।"

"ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਬਹੁਤ ਤੜਫਾਉਂਦੀ ਹੈ।"

"ਵਕਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਲਾ। ਮਕਾਨ ਬਨਾਉਣਾ ਹੈ, ਫਸਲ ਬੀਜਣੀ ਹੈ। ਬੋਲਦਾਂ ਅਤੇ ਗਊਆਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਲਗੇਂਗਾ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਘੱਟ ਜਾਏਗਾ।"

"ਦੀਦੀ! ਕੋਈ ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ, ਹਾਦਸੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਆਪ ਮਰ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਮੌਤ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਫਸੋਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਗੁੱਡੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਵੱਛਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਰਨ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਹਰ ਪਲ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਚੋਭਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਧੀ ਦੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ, ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ, ਮੇਰੀਆਂ ਬੁੱਲੀਆਂ 'ਤੇ ਫਿਰਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ ਦੀਦੀ! ਇਹ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਭੋਗਦਿਆਂ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗਾ।"

"ਕਮਲ ਹੌਸਲਾ ਕਰ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਪੀੜਾ ਸਮਝ ਸਕਦੀ ਹਾਂ। ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦੋਸ਼ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਟ ਸਕਦੀ ਤੂੰ ਕੀਤਾ ਵੀ ਤੇ ਅਨਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹੋ, ਪਾਠ ਕਰ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਖਸ਼ਣਗੇ। ਭਵਿਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚ, ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ ਜੀਵਨ ਤੇਰੇ ਅੱਗੇ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੈਨੂੰ ਹਿੰਮਤ ਬਖਸ਼ਣਗੇ। ਚਲ ਉਠ! ਮਿਸਤਰੀ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਮਿਸਤਰੀ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਵੱਖਰੇ ਕੀਤੇ। ਜੰਗਲ ਨਾਲ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਲੇ ਅਤੇ ਸ਼ਤੀਰੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਰੁੱਖ ਵੱਛ ਲਿਆਂਦੇ। ਚਿਰਾਈ ਵਾਸਤੇ ਆਰੇ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਲੰਬਤਦਾਰ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਕਰਾਉਣ ਲਗ ਗਿਆ। ਪੰਜ ਛੇ ਦਿਨ ਕੰਮ ਲਗਵਾ ਕੇ ਪਾਰੋ ਸ਼ਹਿਰ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਚਲੀ ਗਈ, ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਕਮਲ ਨੂੰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਫੜਾ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਰੁਪਏ ਦੀ ਬੜੀ ਕੀਮਤ ਸੀ। ਦੱਸਦੇ ਨੇ ਬੱਤੀ ਰੁਪੈ ਤੋਲਾ ਸੋਨਾ ਸੀ, ਇਕ ਰੁਪੈ ਦਾ ਚਾਰ ਸੇਰ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਲੱਭ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਿਸਤਰੀ ਦੀ

ਦਿਹਾੜੀ ਅੱਠ ਆਨੇ ਸੀ। ਉਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਕਾਢੀ ਸਨ। ਮਕਾਨ ਬਣਨ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਲਗ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਬੁਆਈ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਣ ਲਈ ਲੰਬੜਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਕਮਲ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਲੰਬੜਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਚਾਚਾ! ਮੈਂ ਯਹੀ ਏਕ ਕੁਲੀ ਬਨਾ ਲੇਤਾ ਹੂੰ। ਔਰ ਯਹੀ ਰਹੂੰਗਾ।"

"ਯਹਾਂ ਇਕੇਲੇ?"

"ਹਾਂ।"

"ਪਰ ਰਾਤ ਕੋ ਕੋਈ ਜਾਨਵਰ ਵਗੈਰਾ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

"ਏਕ ਦੋ ਮਜ਼ਦੂਰੋਂ ਕੋ ਭੀ ਯਹੀਂ ਪਾਸ ਮੇਂ ਰੱਖ ਲੂੰਗਾ। ਜਾਂ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨੋਂ ਕੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਤੇ ਹੈਂ, ਵੋਹ ਆ ਜਾਏਂਗੇ।"

"ਵਹਾਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਮੇਂ ਕਿਸ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੈ?"

"ਰਾਤ ਕੋ ਜਾਨਾ ਫਿਰ ਸੁਧਹ ਆਨਾ ਥੋੜਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਖਾਨਾ ਪੀਨਾ ਭੀ ਖੁਦ ਕਰਨਾ ਹੋਤਾ ਹੈ, ਕਾਮ ਕੇ ਸਾਥ ਹੋਤਾ ਰਹੇਗਾ।"

"ਜੈਸੇ ਤੁਮੂਰੀ ਮਰਜ਼ੀ। ਮੈਂ ਕੁੱਲੀ ਬਨਵਾ ਦੇਤਾ ਹੂੰ। ਦੋ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਬਰਤਨ ਬਿਸਤਰਾ ਲੈ ਆਉ, ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ। ਮੈਂ ਭੀ ਹਰ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਤਾ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਾ ਕਾਮ ਭੀ ਦੇਖਨਾ ਹੈ ਪਰ ਹਰ ਦਿਨ ਖਬਰ ਭੇਜਤੇ ਰਹਿਨਾ।"

"ਠੀਕ ਹੈ ਚਾਚਾ! ਮੈਂ ਆਜ ਹੀ ਬਰਤਨ ਬਿਸਤਰ ਲੈ ਆਉ?"

"ਪਾਗਲ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਏ ਹੋ? ਰਾਤ ਕੇ ਇਤਨੀ ਠੰਡ ਔਰ ਔਸ ਪੜ੍ਹਤੀ ਹੈ, ਛੱਡ ਕੇ ਬਿਨਾ ਕੈਸੇ ਰਹੋਗੇ? ਅਬੀ ਕਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾ ਦੇਤਾ ਹੂੰ। ਚਾਰ ਕੋਨੇ ਮੈਂ ਖੰਭੇ ਲਗਾਨੇ ਹੈ, ਉਪਰ ਔਰ ਸਾਈਡ ਮੈਂ ਫੌਟੋਂ ਲਗ ਜਾਏਂਗੇ, ਕਿਸੀ ਅੰਰਤ ਕੋ ਭੇਜ ਕੇ ਚੁਲਹਾ ਬਨਵਾ ਦੁੰਗਾ, ਫਿਰ ਕਲ ਸ਼ਾਮ ਕੋ ਅਪਨੀ ਬਸਤੀ ਮੈਂ ਬਸ ਜਾਉ।"

"ਬਹੁਤ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ ਚਾਚਾ।"

"ਹਾਂ ਬੇਟੇ! ਤੁਮ ਬੀ ਅਪਨੇ ਬਾਬਾ ਕੀ ਤਰਹ ਦਲੇਰ ਹੋ। ਅਬੀ ਆਸ-ਪਾਸ ਕੇ ਕਿਸੀ ਗਾਂਵ ਕਾ ਸਿਖ ਕੋਈ ਭੀ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਲੋਟਾ ਹੈ, ਅਪਨੇ ਘਰ। ਸਭ ਬਸਤੀਆਂ ਉਜਾੜ, ਬੀਆਬਾਨ ਪੜੀ ਹੈਂ। ਤੇਰੀ ਹਿੰਮਤ ਕੀ ਮੈਂ ਦਾਦ ਦੇਤਾ ਹੂੰ। ਵੈਸੇ ਤੁਮਨੇ ਦੇਖਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੇ ਆਨੇ ਸੇ ਸਾਰੇ ਗਾਂਵ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਬਿਦਮਤ ਕੇ ਲੀਏ ਸਬ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈਂ।"

"ਮੈਂ ਸਬ ਗਾਂਵ ਵਾਲੋਂ ਕੇ ਲੀਏ ਖੁਸ਼ ਹੂੰ ਔਰ ਸੁਕਰ-ਗੁਜ਼ਾਰ ਹੂੰ।"

"ਤੁਮ ਦੇਖਨਾ ਕਿਤਨੀ ਜਲਦੀ ਤੁਮਾਰਾ ਮਕਾਨ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।"

"ਹਾਂ ਚਾਚਾ! ਮੁੜੋ ਐਸੀ ਹੀ ਉਮੀਦ ਹੈ।" ਲੰਬੜਦਾਰ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਕੁੱਲੀ ਬਣਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਕਮਲ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਬ ਗਿਆ। ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਸ਼ਰਨ ਦੀਆ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਜਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਬੰਨਿਆਂ ਉਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭੱਜਣਾ, ਕੁੱਦਣਾ ਅਤੇ ਹੱਸਣਾ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਬੂ ਫੈਲਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਧਰਤੀ ਬਿਰਕਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨੂਰ ਸਾਹਮਣੇ ਚੰਨ ਵੀ ਸ਼ਰਮਾਅ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਥੱਕ ਕੇ ਹੰਭ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਗ ਜਾਂਦੀ, ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਕਮਲ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਲੈਂਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਚੁੰਮ ਲੈਂਦਾ, ਨਿਸ਼ਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਸਵਰਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸੋਹਣੀ ਅਪਸਰਾ ਉਸ ਦੇ ਆਗੋਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ। ਖਿਆਲ ਦੇ ਟੁੱਟਦੇ ਉਹ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ, ਲੇਟ ਜਾਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅੱਗ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਮਚ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਭਾਂਬੜਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਵਗਦੇ ਨੀਰ ਨਾਲ ਠੰਡਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਹੌਕੇ ਭਰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਹੌਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਣਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਜੀਣ ਦਾ ਢੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਕਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਗਈ। ਨੀਂਹ ਪੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਫਤਾ ਦਸ ਦਿਨ ਉਡੀਕਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਜ਼ਮੀਨ ਬੀਜਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਲੰਬੜਦਾਰ ਗੁਫਾਰਮੀਰ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਕਮਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮਕਾਨ ਦਾ ਕਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤਕ ਸ਼ਹਿਰ ਚਲੇ ਜਾਓ। ਬੀਵੀ ਬੱਚੀ ਕੇ ਸਾਥ ਕੁਛ ਦਿਨ ਬਿਤਾ ਆਓ। ਪਾਰਵਤੀ ਕੋ ਸਾਰੀ ਕਾਰ ਕਰਦੀ ਜਾ ਕੇ ਬਤਾਓ।"

"ਚਾਚਾ! ਬੀਵੀ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰਹੇ।"

"ਨਹੀਂ ਰਹੇ? ਕਿਆ ਹੂਆ?"

"ਡਰ ਕੇ ਜਨੂਨ ਮੈਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ।"

"ਕੈਸੇ?"

"ਜਬ ਹਮਾਰਾ ਸਾਰਾ ਕਾਫਲਾ ਸੋਪੇਰ ਨਰਸਰੀ ਮੈਂ ਭੂਖ ਅੱਡੇ ਬੇਬਸੀ ਸੇ ਦੋ ਚਾਰ ਹੋ ਰਹਾ ਥਾ। ਸਾਡੇ ਕਾਫਲੇ ਕੋ ਕਬਾਇਲੀਓਂ ਨੇ ਘੇਰ ਲੀਆ। ਉਨਕੇ ਆਗੇ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਥਾ। ਉਨਕਾ ਮਕਸਦ ਲੂਟ, ਪਾਟ, ਖੂਨ ਰੇੜੀ ਅੱਡੇ ਅੱਡੋਂ ਕੋ ਅਗਵਾ ਕਰ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣਾ ਥਾ।"

"ਮੈਂ ਇਜ਼ਤ ਅੱਡੇ ਅਨਖ ਕੇ ਆਗੇ ਪਸਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੇ ਅਪਨੇ ਹਾਥੋਂ ਸੇ ਉਨਕਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦੀਆ।"

"ਯਾ ਅੱਲਾ! ਰਹਿਮ ਕਰ! ਤੁਮਨੇ ਖੁਦ ਕਤਲ ਕਰ ਦੀਆ?"
 "ਹਾਂ ਚਾਚਾ!"
 "ਬਹੁਤ ਗਲਤ ਕੀਆ। ਆਪਣੇ ਹਾਥੋਂ ਸੇ ਅਪਨੋ ਕੋ ਹੀ ਮਾਰ ਡਾਲਾ?"
 "ਕਿਆ ਕਰਤਾ?"
 "ਜੈਸੇ ਖੁਦ ਬਚ ਗਏ ਹੋ ਵੈਸੇ ਵੋਹ ਭੀ ਬਚ ਜਾਤੇ।"
 "ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕਤੇ ਥੇ। ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਥਾ।"
 "ਅਪਨੀ ਪਗੜੀ ਕੋ ਸੰਭਾਲਤੇ ਤੂਨੇ ਅਪਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੋ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੀਆ?"

"ਹਾਂ ਚਾਚਾ! ਉਸ ਵਕਤ ਤੋਂ ਯਹੀ ਸੋਚਾ ਥਾ ਪਰ ਅਥ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਕੇ ਲੀਏ ਅਪਨੀ ਇੱਜਤ, ਅਪਨੀ ਪਗੜੀ ਕੋ ਧੂਲ ਮੌਲ ਮਿਲਾ ਦੀਆ। ਜਬ ਇਸ ਸਚਾਈ ਕਾ ਪਤਾ ਲਗਤਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਇੱਜਤ ਨਹੀਂ ਕਰਤਾ। ਮੈਨੇ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਗੁਨਾਹ ਕੀਆ ਹੈ। ਮੁੜੇ ਖੁਦਾ ਕਬੀ ਮਾਫ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਕੋਈ ਮੇਰੀ ਇੱਜਤ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਮੈਨੇ ਅਪਨੀ ਰੂਹ ਕੀ ਬਸਤੀ ਅਪਨੇ ਹਾਥੋਂ ਸੇ ਉਜਾੜ ਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਬਾਰ ਖਿਆਲ ਆਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਲੀਏ ਯਹ ਮਕਾਨ ਬਨਾਨੇ ਲਗਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੌਨ ਇਸ ਮੌਲ ਬਸੇਗਾ? ਕੌਨ ਇਸ ਮੌਲ ਰਹੇਗਾ? ਕੌਨ ਇਸ ਮੌਲ ਹੱਸੇਗਾ? ਕੌਨ ਇਸ ਮੌਲ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਬਖੇਰੇਗਾ? ਮੈਂ ਤੋਂ ਦੀਵਾਰੋਂ ਕੇ ਸਾਥ ਸਿਰ ਪਟਕ-ਪਟਕ ਕੇ ਮਰ ਜਾਉਂਗਾ।"

"ਕਮਲ ਮੁੜੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਹੈ, ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਪਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਕਤ ਤੁਮਨੇ ਸਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਆ ਹੈ। ਠੀਕ ਹੈ ਬੇਟੇ! ਜੋ ਹੋਨਾ ਥਾ, ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨਕੋ ਐਸੇ ਹੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਫਾਨੀ ਸੇ ਜਾਨਾ ਥਾ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਹੈ, ਵਕਤ ਕੇ ਸਾਥ ਸਭ ਭੂਲ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਅਹਿਸਤਾ ਅਹਿਸਤਾ ਹਾਲਾਤ ਕੇ ਸਾਥ ਸਮੱਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਪੜਤਾ ਹੈ। ਤੁਮੂਰੇ ਜ਼ਖਮ ਅਬੀ ਤਾਜ਼ਾ ਹੈਂ, ਹਰੇ ਹੈਂ। ਸਬ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਜ਼ਖਮ ਭੀ ਭਰ ਜਾਏਂਗੇ।"

"ਚਾਚਾ! ਯਹ ਜ਼ਖਮ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਮੌਲ ਨਾਸੂਰ ਕੀ ਤਰਹ ਜਿੰਦਾ ਰਹੇਗਾ, ਰਿਸਤੇ ਰਹੋਂਗੇ ਔਰ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਕੇ ਸਾਥ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋਏਂਗੇ।"

"ਹਿੰਮਤ ਰਖੋ, ਖੁਦਾ ਖੈਰ ਕਰੇਗਾ। ਸਬ ਉਸੀ ਕੇ ਬਸ ਮੌਲ ਹੈਂ। ਵਹੀ ਤੁਮਾਰੀ ਨਿਗੇਬਾਨੀ ਕਰੇਗਾ। ਯਹ ਖਬਰ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਲੀਏ ਆਸਮਾਨ ਸੇ ਬਿਜਲੀ ਗਿਰਨੇ ਜੈਸੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੱਲਾ ਮੀਆਂ ਸੇ ਤੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕੀ ਔਰ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਕੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੁਆ ਕਰੁੰਗਾ। ਅਸੀਨ!" ਕਹਿ ਕੇ ਲੰਬੜਦਾਰ ਨੇ ਕਮਲ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ। ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਹਰ ਮੱਦਦ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਤਾ।

ਕਮਲ ਦਾ ਮਕਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਦੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣਾ ਪਿਆ। ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਇਕ ਕਮਰੇ ਅਤੇ ਰਸੋਈ ਵਾਲੇ ਘਰ ਬਣਾ ਲਏ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚ ਰੁਝ ਗਏ। ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਟਿਕੇ ਰਹੇ ਤੇ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਲਏ। ਕਬਾਇਲੀ ਰੇਡ ਦਾ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਸਾਕਾ ਸੀ ਜੰਮ੍ਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿਖਾਂ ਵਾਸਤੇ। ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਅੰਰਭ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਤਰਾਸਦੀ ਦੇ ਜ਼ਖਮ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਮੁੜ ਖੁਦ ਕਫੀਲ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਲਗ ਗਿਆ।

ਕਮਲ ਵੱਡਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਲਦੀ ਸੰਭਲ ਗਿਆ, ਭੈਣ ਨੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਮਕਾਨ ਬਣਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪੁਰਾਣਾ ਨੌਕਰ ਮਦਨ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਕਮਲ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਮੁੜ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਮਦਨ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲਿਆ, ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਪਿਆਰ ਨੌਕਰ ਤੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਸੁੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਮਲ ਦਾ ਇਕੱਲਾਪਨ ਮੁੱਕ ਗਿਆ। ਮਦਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਗੁੱਡੀ ਤੇ ਸ਼ਰਨ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਧਾਹਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਇਆ। ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਉਹ ਗੁੱਡੀ ਅਤੇ ਭਾਬੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸੋਗ ਮਨਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਫਸੋਸ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਉਜੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਲਕ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਮਲ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਨਦੀ ਵਹਿ ਤੁਰਦੀ।

ਕਮਲ ਤਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਅਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਜਾਂਦਾ। ਅੱਧੀ-ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਕ ਹੌਕੇ ਲੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਬਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸੋਚ ਦੇ ਘਰੋਂਦੇ ਬਨਾਉਂਦਾ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ-ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਸੋਚ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਬਕ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਨੀਂਦ ਦੇ ਅਗੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ।

ਮਕਾਨ ਪੂਰਾ ਮੁੰਕਮਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਖੰਡਪਾਠ ਕਰਵਾਇਆ। ਸਾਰੇ ਸਾਕ-ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿਤਾ। ਭੋਗ ਉਪਰੰਤ ਲੰਗਰ ਵਰਤਾਇਆ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਾਸੀ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਵੱਸਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਆਸ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਬਸਤੀ ਫਿਰ ਵੱਸ ਜਾਏਗੀ। ਰੌਣਕ ਪਰਤ

ਆਏਗੀ। ਇਕ ਘਰ ਵੱਸਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁੱਤੇ ਵੀ ਆ ਗਏ। ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਤੇ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਵਧੀਆ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ। ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਕੁੱਤਾ ਵੀ ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲੋਂ ਖਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁੱਤੇ ਕੋਲੋਂ ਰਾਖੀ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਆਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਮ ਤਕ ਵੇਹਲੇ ਹੋ ਕੇ, ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਠਿਕਾਣੇ ਲਾ ਕੇ ਕਮਲ ਪਾਰੋ ਦੇ ਕਸਰੇ ਵਿਚ ਆ ਬੈਠਾ। ਪਾਰੋ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਗਿਆ ਹੋਏਂਗਾ?"

"ਹਾਂ ਦੀਦੀ! ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਲਗਿਆ ਹੋਇਆਂ ਹਾਂ ਸੇਵਾ ਵਿਚ।"

"ਚਲੋ ਸਭ ਚੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ।"

"ਹਾਂ ਸਭ ਨਿਪਟ ਗਿਆ। ਸਭ ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਗਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।"

"ਮੁੜ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵਸੇਬਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਤੂੰ ਲਗਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈਂ। ਉਪਰੋਂ ਫਿਰ ਠੰਡ ਸੂਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।"

"ਹਾਂ ਦੀਦੀ! ਐਨਾ ਵੱਡਾ ਮਕਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।"

"ਤੇਰੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵੱਡੀ ਹਵੇਲੀ ਸੀ। ਤੂੰ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਂਦਾਰ ਹੈਂ, ਤੇਰੀ ਵੀ ਹਵੇਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।"

"ਪਰ ਵੱਡੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਕਿਸ ਨੇ ਹੈ?"

"ਤੂੰ, ਤੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਬੱਚੇ।"

"ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ?"

"ਹਾਂ! ਤੇਰੇ ਬੱਚੇ।"

"ਉਹ ਕਿਥੋਂ ਆਉਣੇ ਨੇ?"

"ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਾਂਗੀ।"

"ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ?"

"ਹਾਂ! ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ।"

"ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।"

"ਕਿਉਂ? ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰੇਂਗਾ ਤਾਂ ਖਾਨਦਾਨ ਕਿਵੇਂ ਚਲੇਗਾ?" ਹਰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖਾਨਦਾਨ ਨੂੰ ਵਾਰਸ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੁਕਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।"

"ਪਰ ਮੈਂ ਦੀਦੀ! ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।"

"ਕਿਉਂ?"

"ਸ਼ਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਅਠੇ ਪਹਿਰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪਰਛਾਈਂ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਪਰਛਾਈਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।"

"ਤੂੰ ਸਿਰਫ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਆਪਣੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਵਸਾ ਕੇ ਰੱਖ ਲਈ ਹੈ। ਸ਼ਰਨ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

"ਹਾਂ ਦੀਦੀ! ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਖੂਨ ਨਾਲ ਭਿੜੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਾਲੀ ਰਤ ਚੋਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਖੂਨ ਹਾਲੀ ਮੈਨੂੰ ਚੀਕ-ਚੀਕ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਇਕੱਠੇ ਜੀਣ ਮਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਾਰ ਦਿਤਾ? ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਪਛਤਾਵੇ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਲਦਾ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਰਹੇ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਬਿਨਾਂ ਕਿੰਨਾ ਅਧੂਰਾ ਹਾਂ? ਬਿਨਾਂ ਚੱਪੂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਕਿਸ਼ਤੀ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਹਾਂਗਾ, ਜਦ ਤਕ ਛੁੱਬ ਨਾ ਜਾਵਾਂ, ਜਦ ਤਕ ਨੇਸਤੇ ਨਥੂਦਾਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵਾਂ।"

ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਪਾਰੋ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਮ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਦਿਲ ਕੁਰਲਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵੀਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਐਨਾ ਦੁੱਖ, ਪੀੜਾ ਤੇ ਬਿਰਹਾ ਪਾਲ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਉਠ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਮਲ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ, ਨੈਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਮਤਾ ਦੇ ਹੰਡੂਆਂ ਦੀ ਝੜੀ ਲਗ ਲਈ। ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਵਿਆਹ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨਾਓਂਦੀ ਰਹੀ ਫਿਰ ਗੱਲ ਛੋੜੀ, "ਕਮਲ! ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਰ ਨਹੀਂ ਜਾਈਦਾ। ਵੇਖ ਤਾਂ! ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਮਰ ਗਈ, ਬਾਬਾ ਮਰ ਗਿਆ, ਮੇਰਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਮਰ ਗਿਆ, ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਹਾਂ, ਹੱਸਦੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਆਮ ਵਰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।"

"ਦੀਦੀ! ਮਰਨ ਵਿਚ ਤੇ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਫਰਕ ਹੈ।"

"ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਇੰਜ ਹੀ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਅਗਰ ਉਸ ਨੂੰ ਤੇਰੀ ਧੀ ਨਾਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਫਿਰ ਕੀ ਹੁੰਦਾ? ਫਿਰ ਵੀ ਤੂੰ ਰੋਜ਼ ਮਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੌਤ, ਉਹ ਪਛਤਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਦੁਖਦਾਈ ਹੋਣਾ ਸੀ।"

"ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਕਹਿ ਰਹੋ ਹੋ ਦੀਦੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਬੱਚੇ ਜੰਮਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਤੀਵੀਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ।" ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਮਲ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ, "ਦੀਦੀ!

ਕਲਰ ਤੇ ਬੰਜਰ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਛਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਫਸਲ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਉਗ ਸਕਦੀ।"

"ਛੂੰਘੀ ਖੋਦ ਕੇ ਕੱਲਰ 'ਤੇ ਪਾਸੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

"ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਟੋਇਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਭਾਲਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ।"

"ਵੀਰ ਮੇਰੇ! ਘਰ ਦੀ ਕੰਧ ਡਿਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਥਪ ਕੇ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"

"ਉਸ ਕੰਧ ਨੂੰ ਡਿੱਗੀ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿਉ। ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹਾਲੀ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਵਕਤ ਦਿਉ ਅਗਰ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸੋਚਾਂਗਾ।"

"ਇਕੱਲਿਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾਉਣੀ ਬਹੁਤ ਔਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।" ਪਾਰੋ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਦੀਦੀ! ਜਿੰਨੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈ ਗੁਜ਼ਰ ਲਵਾਂਗਾ।"

ਪਾਰੋ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਟੋਹਦੀ ਰਹੀ, ਇਕ ਨਵੀਂ ਆਸ 'ਤੇ ਉਮੀਦ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ, ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਪਾਰੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਸੀ ਪਰ ਕਮਲ ਦੀ ਰੂਹ ਦੀ ਧਰਤੀ ਬੰਜਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਅਸਰ ਹੋਣ ਦੀ ਗੁਜ਼ਾਇੰਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਪਾਰਵਤੀ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਚਲੀ ਗਈ।

ਸਰਦੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲ ਮਕਾਨ ਦੇ ਅੱਠ ਦਸ ਕਮਰੇ ਸਨ। ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਮਲ ਤੇ ਨੌਕਰ ਮਦਨ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਮਦਨ ਵੀ ਨੌਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਕਮਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੌਂਦਾ, ਉਥੇ ਹੀ ਖਾਂਦਾ ਪੀਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦਾ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਮਕਾਨ ਦੇ ਇਕ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰਫੋਂ ਹਵਾ ਅੰਦਰ ਨਾ ਵੱਡੇ, ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੋਹੇ ਦੀ ਡਰਮਨੁਮਾ ਬੁਖਾਰੀ ਲਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਗ ਬਾਲ ਕੇ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਨਿੱਘਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਏਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵਾਸਤੇ ਬੁਖਾਰੀ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਪਾਈਪਾਂ ਲਗਾ ਕੇ ਖਿੜਕੀ ਵੱਲੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਤ ਦਿਨ ਬੁਖਾਰੀ ਬਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਮਰਾ ਹਮਾਮ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਧੂ ਗਰਮ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਮਦਨ ਅਕਸਰ ਬੁਖਾਰੀ 'ਤੇ ਹੀ ਰੋਟੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਜਾਂਦਾ। ਹਾਂ, ਜੰਗਲ ਪਾਣੀ ਲਈ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬੂਮਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਮਲ ਵੀ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ, ਕਿੰਨੀ-ਕਿੰਨੀ ਦੂਰ ਠੰਡ ਵਿਚ ਬਰਫਾਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ, ਇਕੱਲਾ

ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਇਕੱਲੇਪਨ ਨਾਲ ਲੜਦਾ, ਖਿਭਦਾ ਤੇ ਰੋਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਭਾਂਬੜ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਭਾਂਬੜ ਦੇ ਸੇਕ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਤਨ ਲਈ ਸੀ ਮਨ ਲਈ ਨਹੀਂ।

ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਸਾਨੇ ਵਿਚ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਝੋਨੇ ਦੀ ਪਰਾਲੀ ਨਾਲ ਬਣਦੀਆਂ ਸਨ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਰਫ ਪੈਣ 'ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਉਤਾਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰ ਲੱਕੜ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਕੇ ਛੱਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਲੱਕੜ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਉਹ ਦਰਖਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਬੁਦਲੂ ਕਰਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਬਰਫ ਆਪ ਖਿਸਕ ਕੇ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਵਕਤ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਟੀਨ ਦੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਛੱਤਾਂ 'ਤੇ ਪਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਬਰਫ ਛੱਤ ਉਤੇ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਕਮਲ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ 'ਤੇ ਵੀ ਹੁਣ ਟੀਨ ਦੀ ਛੱਤ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਤਕਲੀਫ, ਦਰਦ ਅਤੇ ਨਾ-ਉਮੀਦੀ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰੱਬ ਵੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬਿਤਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਕੱਲੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਉਜਾੜ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਕਮਲ ਸਵੇਰੇ ਨਹਾ ਧੋ ਕੇ ਦੋ ਅੰਟੇ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਪਾਠ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨ ਕਿਥੇ ਟਿਕਦਾ? ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦੇ, ਕੋਈ ਚੰਗੇ ਕੋਈ ਮੰਦੇ। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬੁਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਫਟਕਾਰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਨੀਚ ਹੈ, ਮਾੜੀ ਭਾਵਨਾ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ। ਪਰ ਖਿਆਲ ਰੋਕਿਆਂ ਕਿਥੇ ਰੁਕਦੇ ਹਨ? ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੰਤ੍ਰ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ ਦੌੜਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਵੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸੋਚ ਤੇ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਕਾਫਿਲੇ ਨਾਲ ਤੁਰਦਿਆਂ ਉਹ ਥੱਕ ਗਿਆ ਸੀ, ਹੰਭ ਗਿਆ ਸੀ, ਕੁਝ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਉਸ ਦਾ ਘੱਟ ਹੀ ਮਨ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਇਕ ਟਾਪੂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫਸਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਨਾਲ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਭੁਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿਕੁੜ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਮਲ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਭਿੜਦੇ ਭਿੜਦੇ ਭੁਰ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਸੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਮਹੀਨੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ, ਕਮਲ ਲਈ ਦੁੱਧ, ਅੰਡੇ, ਮੁਰਗੇ ਆਦਿ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਖਾਣ ਨੂੰ ਮਨ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਲੰਬੜਦਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਵੇਖ ਕੇ ਲੰਬੜਦਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਭੈਣ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਟਾਂਗੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ, ਦੋ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਕਮਲ ਨੂੰ ਪਾਰਵਤੀ ਕੋਲ

ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਪਾਰਵਤੀ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਡੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ। ਉਹ ਸੁੱਕ ਕੇ ਤੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਲੱਕ ਦਰਦ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕਮਰ ਹੀ ਤੌਰ ਦਿਤੀ ਸੀ, ਸਿਰਫ ਲੰਮਾ ਹੀ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਅੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਵੜ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਕਾਲੇ ਟੋਏ ਪੈ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਅੱਖਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੇ ਟੋਇਆਂ ਵਿਚ ਪਏ ਕੱਚ ਦੇ ਬੰਟੇ ਹੋਣ।

ਪਾਰਵਤੀ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਵਹਿਣਾਂ ਵਿਚ ਵਹਿ ਗਈ। ਕਮਲ ਦਾ ਹਾਲ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਗਿਆ ਕਿਤੇ ਮੁੱਠ ਵਿਚੋਂ ਰੇਤ ਨਾ ਕਿਰ ਜਾਏ, ਬਹੁਤ ਬੇਆਸ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਘਰ ਚਲੀ ਗਈ ਜਿਹੜਾ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, "ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ! ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਕੋ ਗਾਂਵ ਸੇ ਅਭੀ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਬੀਮਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਕੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕਰ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਖਾਨਦਾਨ ਕਾ ਏਕ ਹੀ ਚਿਰਾਗ ਹੈ।"

"ਕੋਈ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਚਿੰਤਾ ਮਰ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਦੇਖ ਲੇਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਕਹਿ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਕੁਆਟਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਵਿਚ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ, ਨਿਸਚਾ ਸੀ ਮੱਦਦ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ।

ਕਮਲ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ, ਕੁਝ ਖਾਣ ਲਈ ਦਵਾਈਆਂ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਤੇ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਵਿਚੋਂ ਟੀਕਾ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਲਾ ਦਿਤਾ। ਪਾਰਵਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸੇ ਹਸਪਤਾਲ ਮੈਂ ਦਾਖਲ ਕਰਨਾ ਪੜੇਗਾ। ਸੁਭਹ ਹੀ ਇਸੇ ਦਾਖਲ ਕਰ ਦੋ। ਆਜ ਰਾਤ ਤੋਂ ਸੌਂ ਜਾਏਗਾ। ਸੁਭਹ ਸੇ ਇਸ ਕਾ ਇਲਾਜ ਸੂਰੂ ਕਰ ਦੋਗੇ। He is very serious."

"ਜੀ ਸਰ।" ਕਹਿ ਕੇ ਪਾਰਵਤੀ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਡੱਡਣ ਜਾਣ ਲਗੀ ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮਨੁਂ ਕਰ ਦਿਤਾ।

7

ਕਮਲ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੇਵਕਤ ਖਾਣ ਨਾਲ, ਕਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਖਾਣ ਨਾਲ, ਉਸ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਗੁਰਦੇ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਇੰਸ ਅੱਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਡਾਕਟਰ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਡਾਕਟਰੀ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਭਰਾ ਦੇ ਇਲਾਜ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਡੱਡੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਅਰਜੋਈ ਕੀਤੀ, ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ, ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਈ, "ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ! ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਕੋ ਬਚਾ ਲੋ, ਕੈਥੇ ਭੀ ਉਸ ਕਾ ਇਲਾਜ ਕਰੋਂ। ਪੈਸੇ ਕੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰੋਂ। ਮੈਂ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਬੇਚ ਦੂੰਗੀ, ਅਪਨੀ ਜਿੰਦਗੀ ਕੀ ਹੋਨੇ ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਕਮਾਈ ਆਪ ਕੇ ਕਦਮਾਂ ਪਰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੂੰਗੀ, ਕਿਸੀ ਭੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਕੋ ਬਚਾ ਲੀਜੀਏ। ਮੈਂ ਆਪ ਕੀ ਨੌਕਰ ਬਨ ਕਰ ਰਹੂੰਗੀ।"

"ਪਾਰਵਤੀ ਤੁਮਾਰੇ ਭਾਈ ਕਾ ਉਪਰੋਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਪੜੇਗਾ। ਉਸ ਕੇ ਦੋਨੋਂ ਗੁਰਦੇ ਕਾਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੈਂ, ਗੁਰਦੇ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਆਦਮੀ ਜਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਤਾ। ਉਸ ਕੀ ਮੌਤ ਤੈਆ ਹੈ। ਦਵਾਈਓਂ ਕੇ ਸਹਾਰੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿ ਸਕਤਾ ਹੈ।"

"ਕੋਈ ਤੋ ਇਲਾਜ ਹੋਗਾ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ!"

"ਹਾਂ! ਹੈ। ਇਸਕੇ ਗੁਰਦੇ ਬਦਲਨੇ ਪੜੇਂਗੇ।"

"ਵੋਹ ਕੈਥੇ?"

"ਉਪਰੋਸ਼ਨ ਕਰਕੇ। ਉਸ ਕੇ ਲੀਏ ਗੁਰਦੇ ਚਾਹੀਏ, ਇਸੀ ਕੇ ਖੂਨ ਕੇ ਗਰੁੱਪ ਕੇ ਹੋਨੇ ਚਾਹੀਏ। ਅਗਰ ਦੋ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਤੇ ਤੋ ਏਕ ਸੇ ਭੀ ਕਾਮ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਏਕ ਗੁਰਦੇ ਕੇ ਸਾਥ ਭੀ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿ ਸਕਤਾ ਹੈ ਪਰ ਅਪਨਾ ਗੁਰਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੇਤਾ ਹੈ।"

"ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ! ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਗੁਰਦਾ ਦੂੰਗੀ।"

"ਤੁਮ ਕਾਮ ਕਰਨੇ ਵਾਲੀ ਅੰਰਤ ਹੋ। ਗੁਰਦਾ ਦੇਨੇ ਕੇ ਬਾਦ ਕੈਥੇ ਕਾਮ ਕਰੋਗੀ?"

"ਉਸ ਕੀ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ! ਮੇਰਾ ਭਾਈ ਬਚਨਾ ਚਾਹੀਏ, ਮੈਂ ਕੁਛ ਭੀ ਕਰ ਲੂੰਗੀ। ਯਹ ਭਾਈ ਮੇਰੇ ਖਾਨਦਾਨ ਕਾ ਚਿਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਹਮਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੈਂ ਅੰਧੇਰਾ ਹੀ ਅੰਧੇਰਾ ਹੈ।"

"ਠੀਕ ਹੈ! ਤੁਮੂਰਾ ਬਲੱਡ ਗਰੁੱਪ ਮੈਚ ਹੋਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਅਪਨੇ ਸਭੀ ਟੈਸਟ ਕਰਵਾ ਲੋ। ਪਾਰਵਤੀ! ਏਕ ਬਾਤ ਅੰਰ ਬਤਾਨਾ ਚਾਹਤਾ ਹੂੰ ਕਿ ਮੈਨੇ ਅੰਰ ਕਾਫੀ ਉਪਰੋਸ਼ਨ ਕੀਏ ਹੈਂ ਪਰ ਕਭੀ ਕਿਫ਼ਨੀ ਕਾ ਉਪਰੋਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕੀਆ ਹੈ।"

"ਸਰ! ਮੁਝੇ ਪਹਿਲੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਪਰ ਭਰੋਸਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਆਪ ਪਰ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਆਪ ਉਪਰੋਸ਼ਨ ਕਰਨੇ ਮੈਂ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਂਗੇ। ਇਸ ਕੇ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ! ਆਪ ਭੀ ਅੱਲਾ ਪਰ ਭਰੋਸਾ ਕਰੋਂ। ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।"

"ਵੇਂ ਹੀ ਸਭ ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਆਪ ਤਿਆਰੀ ਕਰਵਾਏਂ। ਇਨਸ਼ਾਹ ਅੱਲਾ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।"

ਪਾਰਵਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਆਸ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰਦਾ ਤੇ ਕੀ ਆਪਣੀ ਜਾਣ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਭਰਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਪਾਰਵਤੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮੈਡੀਕਲ ਜਾਂਚ ਹੋ ਗਈ। ਬੜੀ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਦਿਨ ਵੀ ਤੈਅ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਖਰਚਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਧਰੋਂ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਲੰਬੜਦਾਰ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਕਮਲ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਭੇਜਦਾ ਤੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਆ ਗਿਆ। ਪਾਰਵਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਖਰਚੇ ਵਾਸਤੇ ਪਾਰਵਤੀ ਨੂੰ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਫੜਾਏ ਪਰ ਪਾਰਵਤੀ ਬੋਲੀ, "ਪੈਸੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਮੈਨੇ ਕਾਸ਼ਕਾਰ ਕੋ ਭੀ ਗਲਾ ਬੇਚਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਸੰਦੇਸ਼ਾ ਭੇਜਾ ਹੈ।"

"ਬੇਟੀ! ਮੈਂ ਜਿੰਦਾ ਹੂੰ ਅਭੀ, ਜਿਤਨਾ ਖਰਚਾ ਲਗੇਗਾ ਮੈਂ ਕਰੁੰਗਾ। ਤੁਸ ਬਿਲਕੁਲ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਕਮਲ ਮੇਰਾ ਬੱਚਾ ਹੈ ਤੁਸ ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਹੈ। ਬਸ ਇਲਾਜ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਪੈਸਾ ਕਿਆ ਹੈ? ਹਾਥ ਕੀ ਮੈਲ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਮਾਇਆ ਹੈ, ਕਿਸੀ ਅੱਛੇ ਕਾਮ ਲਗ ਜਾਏ ਤੋਂ ਸਵਾਬ ਹੋਗਾ। ਤੁਮਾਰੀ ਅੌਰ ਕਮਲ ਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਚ ਜਾਨੀ ਚਾਹੀਏ। ਬਸ ਅੱਲਾ ਤਾਲੂ ਸੇ ਯਹੀ ਦੁਆ ਹੈ।"

"ਆਪ ਕੀ ਦੁਆ ਸੇ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।" ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਹਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਹਿੰਤ ਰਖਨੀ ਹੋਗੀ ਕਮਲ ਕਾ ਐਸਾ ਹਾਲ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਥਾ? ਇਸ ਨੇ ਅਪਨੀ ਅੌਰ ਬੱਚੀ ਕੀ ਮੌਤ ਕੋ ਬਹੁਤ ਸੰਜੀਦਗੀ ਸੇ ਲੀਆ ਹੈ। ਬਸ ਵੇਂ ਹੀ ਦੁਖ ਅੌਰ ਗ੍ਰਾਮ ਇਸ ਕੇ ਅੰਦਰ ਬਸ ਗਿਆ ਹੈ ਅੌਰ ਇਸੇ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਦੀਆ ਹੈ।"

"ਹਾਂ ਚਾਚਾ!"

"ਮੈਂ ਯਹੀ ਰਹੁੰਗਾ, ਜਬ ਤਕ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਤਾ, ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਸੇ ਭੀ ਮਿਲੁੰਗਾ। ਉਸ ਸੇ ਬੋਲੁੰਗਾ ਕਿ ਅਪਨੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ ਅੌਰ ਪੈਸੇ ਕਾ ਬਿਲਕੁਲ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ।" ਲੰਬੜਦਾਰ ਜਿਥੇ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਆਉਣ ਦੀ ਤਕੀਦ ਕਰ ਗਿਆ। ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਦਿਨ ਤੇ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਦੋਨਾਂ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਡਾਕਟਰ

ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਟੀਮ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਵੀ ਉਪਰੋਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੀ, ਅੱਲਾ ਅੱਗੇ ਦੁਆ ਕੀਤੀ, ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਵੀ ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਉਠ ਕੇ, ਨਿਤਨੇਮ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ। ਈਸ਼ਵਰ, ਅੱਲਾ ਦਾ ਹੀ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੱਜਣ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਈਸ਼ਵਰ ਅੱਗੇ ਦੁਆਵਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਉਪਰੋਸ਼ਨ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਭੈਣ ਦਾ ਇਕ ਗੁਰਦਾ ਕੱਢ ਕੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣਾ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਜਿੱਤ ਗਿਆ। ਉਪਰੋਸ਼ਨ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕਿਡਨੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਪਰੋਸ਼ਨ ਸੀ। ਅੱਲੂਨਾ ਨੇ ਸਫਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਥੀਏਟਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਕੂਨ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕੀਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਖੁਦਾਵੰਦ ਤਾਲੂਕ ਦਾ ਕੋਟਨਕੋਟ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਮੱਕੇ-ਮਰੀਨੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਸੱਜਦਾ ਕਰ ਕੇ, ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਤਸਵੀਰ ਉਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਸੁਕਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਅੱਖਰੂ ਭੇਂਟ ਕੀਤੇ। ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਵੱਡਾ ਡਾਕਟਰ ਹੋਵੇ, ਪੀਰ ਮੁੱਲਾ ਹੋਵੇ, ਸਾਧ ਸੰਤ ਹੋਵੇ ਜਦ ਤਕ ਉਪਰ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸਵੱਲੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ।

ਉਪਰੋਸ਼ਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਖਾਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਫ਼-ਸੁਖਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਸੰਕਰਮਣ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸਟਾਫ ਅਤੇ ਨਰਸਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਹਫਤਾ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਾਰਵਤੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਜ਼ਖਮ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਕਮਲ ਨਿਛਾਲ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਤਵਜ਼ੀਂ ਦਿਤੀ ਗਈ ਤੇ ਘਰ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ। ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਕੁਆਟਰ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੋਵੇਂ ਠੀਕ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਕਮਲ ਵੀ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਬਾਥਰੂਮ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਕਮਲ ਤੋਂ ਬੇਹਤਰ ਸਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪਿੰਡ ਆਪਣੇ ਘਰ ਹੀ ਜਾਇਆ ਜਾਏ। ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਹੈ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਵਾਸਤੇ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਇਵੇਂ ਇਕ ਹੋਰ ਨਰਸ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ, ਉਹ ਸਿਖ ਲੜਕੀ ਸੀ ਤੇ ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਐਂਬੂਲੈਂਸ 'ਤੇ ਕਮਲ, ਪਾਰਵਤੀ ਅਤੇ ਨਰਸ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਗਏ।

ਪਿੰਡ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੀ। ਸਾਫ਼ ਹਵਾ, ਸਵੱਡ ਪਾਣੀ, ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਧੁੱਪ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਲ ਵਗਦੀ ਹਮਲ ਨਦੀ ਜਿਸਦਾ ਚਾਂਦੀ ਵਰਗਾ ਪਾਣੀ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਵੱਜ-

ਵੱਜ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਘਰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਮਦਨ ਸੀ ਤੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਨਰਸ ਰਾਣੀ। ਪਾਰਵਤੀ ਦੀ ਭੈਣ ਵੀ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਕਿ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਅਤੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰ ਸਕੇ। ਪੰਦਰਾਂ ਜਾਂ ਵੀਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਮਗਾਰੋਂ ਡਾਕਟਰ ਆਪ ਚੈਕ ਕਰਨ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਸਲੀ ਸੀ ਕਿ ਮਰੀਜ਼ ਠੀਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸੇਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਹਾਲੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤਾ ਤੁਰ ਫਿਰ ਲਏਗਾ। ਪਾਰਵਤੀ ਵੀ ਕਾਢੀ ਹਦ ਤਕ ਠੀਕ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਲਈ ਸੀ। ਨਰਸ ਰਾਣੀ ਬਹੁਤ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਕਮਲ ਨੂੰ ਨਹਾਉਣਾ, ਕੱਪੜੇ ਬਦਲਣੇ, ਉਸ ਦਾ ਜੂੜਾ ਕਰਨਾ, ਬਿਸਤਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ, ਚਾਦਰ ਬਦਲਣੀ, ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਦੁਆਈ ਦੇਣੀ ਇੰਜੈਕਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਸਭ ਇਕ ਚੰਗੀ ਨਰਸ ਵਾਂਗ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪਾਰਵਤੀ ਦੀ ਵੀ ਐਨੀ ਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਨਰਸ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਹੋਵੇ, ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਪੇਸ਼ ਆਵੇ ਤਾਂ ਵੈਸੇ ਹੀ ਮਰੀਜ਼ ਦਾ ਅੱਧਾ ਰੋਗ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਮਲ ਹੁਣ ਕੁਝ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪਛਤਾਵੇ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਝੁਲਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਂ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਨਦੀ ਵਿਚ ਵਹਿਣ ਲਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਬੱਚੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋਚਦਾ ਹੁਣ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਹੋ ਗਈ ਹੁੰਦੀ। ਮੇਰੇ ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਬੈਠ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਕੰਘਾ ਕਰਦੀ, ਕਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਚੁੰਮਦੀ, ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ। ਗਲਵਕੜੀ ਪਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ, "ਬਾਪੂ ਜਲਦੀ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਓ।" ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸੱਜਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਬੋਲਦਾ, "ਅਗਰ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੀਮਾਰ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ?"

8

ਵਕਤ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬਦਲਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਰਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਰਸ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਘੋਲਣ ਲਗ ਗਈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਉਸ ਦੇ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਪੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਕਦੀ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਘੁੱਟ ਦਿੰਦਾ। ਚਾਹ ਜਾਂ ਦੁੱਧ ਦਾ ਗਲਾਸ ਫੜਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਉਂਗਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲਗਾਉਂਦਾ। ਨਰਸ ਰਾਣੀ ਵੀ ਹੁਣ ਕਮਲ ਵੱਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਕਤ ਕਮਲ ਦੀ ਤਿਮਾਰਦਾਰੀ ਵੱਲ ਦਿੰਦੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਾਢੀ ਦੇਰ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਜਾਪਣ ਲਗਿਆ ਕਿ ਕਮਲ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਕੋਈ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਕੂਰ ਛੁੱਟਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਹੈ।

ਹੁਣ ਤਕ ਲਗਭਗ ਸਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤਮੀਰਦਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ। ਪਾਰਵਤੀ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਕਮਲ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਰਸ ਰਾਣੀ ਵੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘੁਮਾਉਂਦੀ। ਪਾਰਵਤੀ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਿਨ ਰਹਿ ਕੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਿੰਡ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਹਮਲ ਨਦੀ 'ਤੇ ਗਈ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਡ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹਮਲ ਨਦੀ 'ਤੇ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਦੀ ਦੇ ਵਿਚ ਢੁਬਕੀ ਲਾਵੇ, ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੋਬ ਕੇ ਹਮਲ ਨਦੀ ਨੂੰ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾਵੇ, ਤਾਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਤੇ ਤਨ ਨਦੀ ਦੀ ਮਮਤਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕੇ। ਪਾਰੋ ਇਸ ਨਦੀ ਨੂੰ ਮਾਂ ਹੀ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਵਹਾਏ ਸਨ, ਮਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਡੁਬਕੀ ਲਾ ਕੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੋਲੀ, "ਮੇਰੀ ਸਖੀ ਹਮਲ! ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਇਕ ਹੋਰ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ। ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਜਿੰਦਗੀ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਲੋਅ ਬਲਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ, ਆਪਣੇ ਤਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਇੰਜ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਫਿਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਦੇਹ ਦਾ ਅੰਗ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜੀਵਨ ਦਿੰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਉਹ ਸਦਾ ਯਾਦ ਰਖੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀ ਹੈ। ਹੇ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ! ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਇਮਤਿਹਾਨ ਸੀ ਮੇਰੇ ਭੋਰਸੇ ਦਾ, ਮੇਰੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸਫਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਮਲ! ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਸਾਕਸ਼ੀ ਰਹੀ ਹੈਂ, ਸੁੱਖ ਤੇ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕਲੋਲ ਅਤੇ ਅਠਖੇਲੀਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਉਜੜ ਗਿਆ, ਸਾਡੀ ਬਸਤੀ ਲੁੱਟੀ ਗਈ ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਵਗਦੀ ਆਈ ਹੈਂ, ਵਗ ਰਹੀ ਹੈਂ ਅਤੇ ਵਗਦੀ ਰਹੇਂਗੀ। ਮੈਂ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਜਲਦੀ ਆਵਾਂਗੀ। ਅੱਧੀ ਜਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਥੇ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ।" ਪਾਰੋ ਨੇ ਲੀਝੇ ਪਾਏ, ਦੋ ਬੁੱਕ ਭਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਅਤੇ ਨਦੀ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਗਈ।

ਕਮਲ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਵੀ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਘਰ ਵਿਚ ਮਦਨ, ਕਮਲ ਅਤੇ ਨਰਸ ਰਾਣੀ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਕਮਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਕੱਲਾਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਹੁਣ ਉਹ ਇੰਜ ਹੀ ਨਰਸ ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਕਦੀ-

ਕਦੀ ਨਰਸ ਰਾਣੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀ। ਕਮਲ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਤੇ ਨਰਸ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਘਰ ਦੀ। ਉਹ ਨਰਸ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਿਨ ਬਣਨ ਦੇ ਸੁਪਣੇ ਲੈਣ ਲਗ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੀ ਪਰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਕੂਨ, ਜ਼ਮੀਨ, ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਣ ਵੱਲ ਉਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਜਿਆਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਦੀ ਜੀਵਨ ਭਰ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਗੰਦਗੀ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਰੋਜ਼ੀ ਨਸੀਬ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਰਾਤ ਦਿਨ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਰਸ ਹੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਅਗਰ ਮੈਂ ਇਥੇ ਕਮਲ ਕੋਲ ਟਿਕ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ, ਇਕ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਸਭ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣੇ ਹਨ। ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ਖੱਜਲ ਹੋਣ ਦੀ? ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਇਥੇ ਹੀ ਸਮਰਪਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ। ਇਹ ਸੋਚ ਸੀ ਨਰਸ ਰਾਣੀ ਦੀ।

ਨਾਰੀ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਕੈਸੀ ਬਣਤਰ ਹੈ? ਉਹ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਸਾਰ 'ਤੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਵੀ ਤੇ ਇਹੋ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਦੇਹ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ, ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਵਿਚੋਂ ਦੁੱਧ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਕੇ ਦੂਜੀ ਦੇਹ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨਾ। ਚੰਗੇ-ਮੰਦੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨਾ, ਉਜੜੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜੋਤ ਭਰਨਾ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਦੀ ਸੋਚ, ਉਸ ਦੀ ਤਕਦੀਰ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਗ੍ਰਾਮ, ਉਸ ਦੀ ਹੱਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਰੋਣਾ, ਹਰ ਕੰਮ ਨਾਰੀ ਬਿਨਾਂ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹੀ ਨਾਰੀ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਨਾਰੀ ਬਿਨਾਂ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਜਾਣ ਤਕ ਨਾਰੀ ਹੀ ਸ੍ਰੋਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਲਈ ਇਕ ਸਵਾਂਤੀ ਬੁੰਦ ਹੈ।

ਨਾਰੀ ਇਕ ਬੁਝਾਰਤ ਵੀ ਹੈ। ਹੱਡ ਮਾਸ ਦੇ ਪੁਤਲੇ ਵਿਚ ਰੂਹ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣੀ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਈ ਠੱਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਰੀ ਦੇ ਬਦਨ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਮਰਦ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਕਈ ਜਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਤਖਤ ਨੇਸਤ-ਨਬੂਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਆਕਰਸ਼ਨ ਵਾਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾ, ਕਾਮ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਤੋਂ ਬੁਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਲੋ ਦਿਸਾਗ ਨੂੰ ਵਿਦ੍ਵੋਹੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼, ਆਪਣਾ ਧਰਮ, ਆਪਣੀ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਣ ਸਭ ਦਾਵ 'ਤੇ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਐਸੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਕਮਲ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਮਕਸਦ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਮਲ ਆਪਣੀ ਜਾਨ

ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਤੇ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਸਨ। ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਛੋਹ ਨਾਲ ਕਮਲ ਆਪਣਾ ਬੀਤਿਆ ਵਕਤ ਲਗਭਗ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਬੰਜਰ ਤੇ ਕਲਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕੱਲਰ ਖਤਮ ਹੋਣ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੀਜ ਦਾ ਅੰਕੁਰ ਫੁੱਟ ਪਿਆ ਸੀ।

ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਪਾਰਵਤੀ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦੀ। ਦਵਾਈਆਂ ਵਗੈਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ। ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਕਮਲ ਕਾਢੀ ਹਦ ਤਕ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਛੇਢ ਦੋ ਮੀਲ ਤੁਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨੇੜੇ ਦੇ ਖੇਤ ਜਾਂ ਵਾੜੀ ਤਕ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਿਨ ਪਾਰੋ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਬਾਗ ਨੂੰ ਲੈ ਗਈ, ਫਲ ਲਗ ਗਏ ਸਨ, ਫੁੱਲ ਖਿੜ ਗਏ ਸਨ। ਬਹਾਰ ਨੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਮਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਛੈਣ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਲਾ ਕੀਤਾ, "ਦੀਦੀ! ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਲਗ ਗਈ ਹੈ, ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਕੱਲਰ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਜੀਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

"ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ।" ਪਾਰੋ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ।

"ਹਾਂ ਦੀਦੀ।"

"ਕੀ ਰਾਣੀ ਨੇ ਤੇਰੀ ਕਿਸਤੀ ਦੇ ਚੱਪੂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਹੈ?"

"ਹਾਂ ਦੀਦੀ! ਮੈਨੂੰ ਜੀਵਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸਹਾਰਾ ਤੇ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

"ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ।"

"ਫਿਰ ਇਕ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਹਾਰਾ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?"

"ਤੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ?"

"ਵਿਆਹ ਲਈ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।" ਕਮਲ ਬੋਲਿਆ।

"ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁੱਛ ਲੈਣਾ ਸੀ।"

"ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨ ਜਾਏਗੀ।"

"ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਹੈ?"

"ਉਹ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਈ ਹੈ।"

"ਤੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਹੈਂ ਕਿ ਨਹੀਂ?" ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਖਿਦਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਹੈ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ। ਤੂੰ ਉਸ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ? ਪਾਰੋ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਦੀਦੀ! ਉਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।"

"ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਪਿਆਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈਂ, ਉਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਤਮੀਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਤੂੰ ਪਿਆਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈਂ? ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਲੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਹੈ। ਦੋ ਸਾਲ ਤੋਂ ਇਥੇ ਰਹਿੰਦੀ ਪਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਕੇ ਆਈ ਹਾਂ। ਉਹ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਘਰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਉ ਵੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਕੋਈ ਹੋਰ ਇੰਡ੍ਜ਼ਾਮ ਕਰ ਲਵੇ।"

"ਕੀ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਰਹੇ ਹਨ? ਕਮਲ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਹਾਂ! ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਤਾਂ ਜਾਏਗੀ ਹੀ।"

"ਦੀਦੀ! ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗੀ।" ਕਮਲ ਨੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

"ਠੀਕ ਹੈ! ਮੈਂ ਆਪ ਪੁੱਛ ਲੈਂਦੀ ਹਾਂ।" ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਕੇ ਘਰ ਆਗੇ। ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਰੋਂ ਨੇ ਗੱਲ ਛੇੜੀ, "ਰਾਣੀ ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਤੇਰੀ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਦਿਤੀ ਹੈ।"

"ਪਿਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਹੈ ਦੀਦੀ!"

"ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ।"

"ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਦੀਦੀ!"

"ਕਿਉਂ।"

"ਮੈਂ ਹੁਣ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਘਰ ਵਿਚ।"

"ਪਰ ਹੁਣ ਕਮਲ ਨੂੰ ਨਰਸ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ।"

"ਮੈਂ ਨਰਸ ਨਹੀਂ, ਸੇਵਾਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਾਂਗੀ। ਕੋਈ ਤਨਖਾਹ ਨਹੀਂ ਲਵਾਂਗੀ।"

"ਤੇਰੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਮੰਨਣਗੇ?"

"ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ ਦੀਦੀ! ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੀਅ ਸਕਦੀ?"

"ਹਾਂ! ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?"

"ਮੈਂ ਕਮਲ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਾਂਗੀ, ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸਾਬਣ ਬਣ ਕੇ, ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਾਂਗੀ।"

"ਇਹ ਤੇਰਾ ਅੰਤਿਮ ਫੈਸਲਾ ਹੈ?"

"ਹਾਂ ਜੀ!"

"ਇਸ ਵਿਸ਼ੈ 'ਤੇ ਤੂੰ ਕਮਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ?"

"ਨਹੀਂ! ਪਰ ਅੱਜ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੀ।" ਅਗਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁਣਗੇ ਤੇ ਠੀਕ ਹੈ।"

"ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰ ਲਵੋ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਇਸੇ ਘਰ ਵਿਚ ਟਿਕ ਜਾਏਂ, ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸਾਬਣ ਬਣ ਕੇ।"

"ਹਾਂ ਦੀਦੀ।"

ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਲਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਕਤ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਕੋਈ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਗੱਲ ਕਰੇ। ਕਮਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਟੋਹੇ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ, ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਘੁੱਟਣਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇਣਾ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤੇ ਦਿਲਲਗੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਪੁੱਛ ਗੀ ਲਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਮਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਬਾਪੂ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।"

"ਕਿਉਂ?"

"ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਹੋ ਗਏ ਹੋ।"

"ਤੂੰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈਂ?"

"ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸਣਾ ਹੈ।"

"ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣੇਂਗੀ। ਮਸਾਂ-ਮਸਾਂ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਕਿਰਨ ਦਿਸੀ ਹੈ ਤੂੰ ਫਿਰ ਹਨੋਰਾ ਕਰ ਕੇ ਚਲੀ ਜਾਣੇਂਗੀ?" ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗਾ।"

"ਮੈਂ ਇਥੇ ਕਰਨਾ ਵੀ ਕੀ ਹੈ?"

"ਵਿਆਹ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਾਂਗਾ। ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਸਾਬਣ ਬਣ ਕੇ ਰਹੇਂਗੀ। ਮੇਰਿਆਂ ਸਾਹਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੇਂਗੀ। ਐਨੇ ਚਿਰ ਤੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ?"

"ਮੈਂ ਤਾਂ ਦਿਲਲਗੀ ਹੀ ਸਮਝਦੀ ਰਹੀ ਹਾਂ।"

"ਤੇਰੇ ਲਈ ਦਿਲਲਗੀ ਹੋਏਗੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਰੂਬਲ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਖੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਮ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਤੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣੇਂਗੀ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਹੀ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਦੀਦੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੀ

ਤਰੀਕ ਪੱਕੀ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੇਰੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਇਥੇ ਹੀ ਆ ਜਾਣ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਪੀਲੇ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜਾ ਜਾਣ।"

ਕਮਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਣੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ। ਜਾਣਦੀ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੀ ਪਰ ਕਮਲ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਕਹਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਰਾਣੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਰੀਕ ਤੈਆ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ।

9

ਰਾਣੀ ਨਰਸ ਹੁਣ ਆਇਆ ਤੋਂ ਰਾਣੀ ਬਣ ਗਈ। ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਿਨ ਹੋ ਗਈ। ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਜਾਣਾ, ਬਾਹਰ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਵਾਉਣੀ, ਕਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਵਰਤਣਾ ਸਭ ਉਹ ਆਪ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ। ਕਮਲ ਉਸ ਨਾਲ ਘੱਟ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਸਾਰੇ ਕਾਮੇ ਹੁਣ ਕਮਲ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਉਹ ਮਾਲਕਿਨ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਹੁਕਮ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਮਾਲਕਿਨ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਦੇ। ਕਮਲ ਇਹਨਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਰਾਣੀ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਖੇਤੀ ਦੀ ਕਮਾਈ, ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਪੈਸਾ ਸਭ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਆਪ ਰੱਖਦੀ। ਕਮਲ ਦੀ ਖਿਦਮਤ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਆਪੇ ਨਾਹ ਧੋਅ ਲੈਂਦਾ, ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਆਪੇ ਹੀ ਹੋ ਆਉਂਦਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਉਸ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਕਦੀ ਮਨ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਪਾਠ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਬਾਕੀ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਕਾਮ ਦੀ ਅੱਗ ਤੇ ਧੁਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਕਦੀ ਭਾਂਬੜ ਵੀ ਮਚ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਅੱਗ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਆਪਣੀ ਅੱਗ ਤਾਂ ਬੁਝਾ ਲੈਂਦਾ ਪਰ ਰਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਹੋਰ ਉੱਚੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਭਾਂਬੜਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਭਾਲਦੀ।

ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਵਕਾਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਬਲ ਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਛੋਟਾ-ਵੱਡਾ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਉੱਚ-ਨੀਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਕਾਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਈ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ, ਕਈ ਰਿਸ਼ੀ-ਮੁਨੀ ਆਪਣੇ ਜਪ-ਤਪ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਧ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਫੁੱਬ ਗਏ। ਹਰ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੀ ਕਾਮ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤਿ ਦਾ ਇਹੋ ਹੀ ਢੰਗ ਹੈ। ਮਰਦ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ, ਦੌਲਤ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਮਰਦ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਨਾਰੀ ਵੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਹੱਥਕੰਡਾ ਅਪਨਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਣੀ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਇਹੋ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਦਨ

ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਸੋਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਮਦਨ ਬਹੁਤ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਨ ਵੇਖੇ ਸਨ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਘਰ ਦਾ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਸੀ, ਇਥੇ ਹੀ ਪਲਿਆ ਅਤੇ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਬਾਇਲੀ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਗਾਇਬ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਇਸੇ ਘਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਣ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਵੀ ਵੱਡੇਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜਵਾਨ ਸੀ, ਪਹਾੜੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗੋਰਾ ਰੰਗ, ਤਿੱਖੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਰੂਪ ਰੰਗ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਜਾਣੇ ਅਨਜਾਣੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਣੀ ਹੱਥ ਲਾ ਦਿੰਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਮਦਨ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਰਗਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ। ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਝਟਕਾ ਜਿਵੇਂ ਲਗਦਾ ਪਰ ਉਹ ਝਟਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ, ਮਨ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਕਈ ਆਲੜ੍ਹ-ਫਾਲੜ੍ਹ ਖਿਆਲ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਲਗਦੇ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪੇ ਹੀ ਕੋਸਦਾ, "ਕੀ ਭੈੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈਂ। ਇਸ ਘਰ ਦੀ ਤੇਰੀ ਮਾਲਕਿਨ ਹੈ, ਤੇਰੀ ਮਾਲਕਿਨ ਦਾ ਕਦੀ ਬੇਧਿਆਨੇ ਹੱਥ ਲਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਾਂ ਦਾ ਜਾਂ ਭੈਣ ਦਾ ਹੱਥ ਵੀ ਤੇ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਕੀ ਬੰਦਾ ਗਲਤ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ? ਨਹੀਂ! ਨਹੀਂ?!! ਮੈਨੂੰ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।" ਸੋਚ ਕੇ ਰੰਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਦਰਕਿਨਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੋਈਆਂ। ਰਾਣੀ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਾਢੀ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ।

ਰਾਣੀ ਕਈ ਵਾਰ ਬਾਗ ਵਿਚ ਮਦਨ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਫਲ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ, ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਮਦਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਦੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਸ ਨੇ ਮਦਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਿਆ, "ਮਦਨ! ਤੂੰ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਣਾ?"

"ਕਰਾਉਣਾ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਭਾਬੀ ਜੀ! ਮੈਨੂੰ ਕੌਣ ਕੁੜੀ ਦੇਵੇਗਾ, ਕੌਣ ਮਾੜੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਸੀ?"

"ਕਿਉਂ ਕੀ ਗੱਲ?"

"ਗਰੀਬ ਬੰਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਸਦੇ ਘਰ ਦਾ ਨੌਕਰ ਹਾਂ। ਆਪਣਾ ਤਾਂ ਕੁਛ ਵੀ ਨਹੀਂ।"

"ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਘਰ ਵੀ ਤੇਰਾ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਪਿਆ ਏਂ।"

"ਪਰ ਭਾਬੀ ਜੀ! ਆਪਣੇ ਗਰਾਂ ਗਛਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਕੁਛ ਹੋਸੀ।"

"ਗਰਾਂ ਤੇਰਾ ਕੌਣ ਹੈ?"

"ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਮਾਂ ਪਿਉ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਮਰ ਗਏ। ਅਸੇਂ ਚਾਚੇ ਕੋਲ

ਪਲਿਆ, ਚਾਚੀ ਤੰਗ ਕਰਦੀ ਆਸੀ, ਮੈਂ ਘਰ ਛੋੜ ਕੇ ਸਹਿਰ ਆ ਗਿਆ। ਚਾਹ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਭਾਂਡੇ ਮਾੰਜਦਾ ਰਿਹਾ। ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਥੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਿਆ।"

"ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਰੱਖਿਆ ਫਿਰ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਹੀ ਹੈ।"

"ਹਾਂ ਭਰਜਾਈ ਜੀ! ਉਹੋ ਹੀ ਮਾੜੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਆਸੇ। ਕਮਲ ਭਰਾ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਪਹਿਲੀ ਭਰਜਾਈ ਸ਼ਰਨ ਵੀ ਦੇਵੀ ਆਸੀ, ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਜੋਗੀ ਆਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖੁਆ ਕੇ ਆਪ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੀ ਸੀ।"

"ਚਲ ਜਿਹੜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀ ਕਰਨਾ? ਹੁਣ ਤੇ ਤੇਰੇ ਸਾਹਬ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।"

"ਹਾਂ ਭਰਜਾਈ ਜੀ! ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਤੜਫ਼ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਨਾ ਖਾਂਦੇ ਸਨ ਨਾ ਪੀਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਗ੍ਰਾਮ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਬ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਵੀ ਖਤਮ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਭਲਾ ਹੋਵੇ ਦੀਦੀ ਦਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਜਾਨ ਦਿਤੀ ਏ। ਆਧੀ ਜਾਨ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰਦਾ ਕੱਢ ਕੇ ਭਰਾ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ। ਇਹ ਭੈਣ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੀਦੀ ਤੇ ਸਾਹਬ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਹੈ, ਈਸ਼ਵਰ ਕਰੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਦੇਵੇ।"

ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਮਦਨ ਨੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੋਝਿਆ, "ਮਦਨ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ।"

"ਠੀਕ ਹੈ! ਕਦੀ ਮੇਰੇ ਗਰਾਂ ਚਲੋ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੋ ਕੋਈ ਮੰਨ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿਉ।"

"ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਤੇਰਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ?"

"ਹਾਂ! ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਹਰ ਬੰਦਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜਨਾਨੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰੋ। ਰਾਤ ਦਿਨ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਰਹੋ। ਦੋਵੇਂ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਪਾਗਲ ਹੋਏ ਰਹਿਣ, ਬੱਚੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜਿੰਦਗੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲੋ।"

"ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ।"

"ਕਰੋ।"

"ਇਹ ਗੱਲ ਤੇਰੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।"

"ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਾਂਗਾ।"

"ਸਹੁ ਕਰ।"

"ਮੈਨੂੰ ਮਾਤਾ ਰਾਣੀ ਦੀ ਸੌਗੰਧ ਹੈ।"

"ਮਦਨ! ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।"

'ਕੇ ਆਖਿਆ ਤੁਸਾਂ?"

"ਹਾਂ ਮਦਨ! ਮੈਂ ਸੱਚ ਆਖਦੀ ਹਾਂ।"

ਮਦਨ ਨੇ ਰਾਣੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਉਹ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿਆਰ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਾਗਰ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮਦਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸੁਪਨੇ ਪਾਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮਾਲਕਿਨ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਚਮਕ ਗਈ, ਚਮਕ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਬੋਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਰਾਣੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਉਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਰਾਣੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਘਰ ਆ ਗਿਆ। ਰਾਣੀ ਨੇ ਵੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਛੋੜੀ। ਦੋਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੌਤ ਵਰਗਾ ਸਨਾਟਾ ਸੀ।

ਰਾਣੀ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਦਨ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਤੇ ਹੁਨਰਾਨ ਵਰਗਾ ਕਰਤਵ ਪਾਲਨ ਕਾਰਨ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਰਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਅਣਹੋਣੀ ਵਰਗੀ ਘਟਨਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕਤਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਕਮਲ ਪੰਜ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਨਾਲ ਰਾਣੀ ਵੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਹੋ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਆਉਂਦੀ। ਹੁਣ ਫਿਰ ਜਾਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੜ੍ਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਹਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਉੱਗੇ, ਫਲ ਬੂਟੇ ਸਭ ਕੁਝ ਉਖੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਵਹਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਅਤੇ ਪੱਤਣ ਵੀ ਥਿੰਡ ਪੁੰਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੜ੍ਹ ਦਾ ਇਹ ਸੁਭਾਅ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਜਦੋਂ ਕਮਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਰਾਣੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਓ।"

"ਕਿਉਂ।"

"ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਸ਼ਾਲੀ (ਝੋਨੇ) ਦੀ ਵਾਡੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਫਸਲ ਸਾਂਭਣੀ ਹੈ, ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਫਲ ਉਤਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਤੇ ਕੁਝ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ।

ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਵਪਾਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਨਾ ਪੂਰੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਪੂਰਾ ਪੈਸਾ ਮਿਲਣਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਠਹਿਰ ਜਾਉ। ਕੰਮ ਮੁੱਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਵਾਂਗੇ।"

"ਨਹੀਂ ਰਾਣੀ! ਮੇਰੀ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਜਿਥੇ ਟਾਂਕੇ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਦਰਦ ਹੈ। ਮਨ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ।"

"ਫਿਰ ਵੇਖ ਲਵੇ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ?"

"ਠੀਕ ਹੈ! ਤੂੰ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਸਾਂਭ, ਮਦਨ ਤੇ ਹੈ ਹੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਲੰਬੜਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੁੰਡੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਐਮਬੈਸਡਰ ਗੱਡੀ ਵੀ ਹੈ। ਚੈਕਿੰਗ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਕ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਤ ਆਵਾਂਗੇ।"

"ਇਹ ਹੀ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ।" ਰਾਣੀ ਨੇ ਹਾਮੀ ਭਰੀ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਹੜ੍ਹ ਦਾ ਵੇਗ ਕੁਝ ਘਟਿਆ ਜਾਪਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਕਬਰ ਕਮਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

10

ਬਗੀਚੇ ਦੇ ਸੌਹਣੇ ਛੁੱਲਾਂ ਦੀ ਚੋਰੀ ਮਾਲੀ ਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੌਹਣੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬੜੀ ਸਨਸਨੀ ਖੇਜ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਛੁੱਲ ਤੋੜਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਭੈ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਵੀ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਦੀ ਹੈ ਪਰ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਮਲ ਦੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਰਾਣੀ ਨੇ ਕਈ ਵਿਉਂਤਾਂ ਸੋਚੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਚਾਅ ਹੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕਹਿਰ ਨਾਲ ਮਦਨ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਵੇਗੀ ਅਤੇ ਬਲਦੇ ਭਾਂਬੜਾਂ ਨੂੰ ਠਾਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਪਿਆਰ ਦੀ ਇਕ ਬੂੰਦ ਉਸ ਦੇ ਕਲੇਜੇ ਵਿਚ ਠੰਡ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਗੇ।

ਮਦਨ ਨੇ ਖਾਣਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਖਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰਾਣੀ ਨੇ ਅਗੋਂ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ, "ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਗਈ ਹਾਂ। ਰੋਟੀ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਆਈਂ।"

ਮਦਨ ਨੇ ਹਾਂ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਰੋਟੀ ਰਾਣੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਰਾਣੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੂੰ ਖਾ ਲਈ ਏ?"

"ਮਾਲਿਕਾਂ ਦੇ ਖਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮੈਂ ਕਦੀ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ?"

"ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਇਥੇ ਲੈ ਆ। ਇਕੱਠੇ ਖਾ ਲਵਾਂਗੇ।"

"ਨਹੀਂ! ਨਹੀਂ!! ਤੁਸੀਂ ਖਾਈਲੇ, ਮੈਂ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਹੀ ਖਾ ਲੈਸਾਂ।"

"ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਨਾ ਰੋਟੀ ਇਥੇ ਲਿਆ।" ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਬੋਲੀ।

"ਠੀਕ ਹੈ ਜੀ!" ਮਦਨ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਜਲਦੀ ਲਿਆ।" ਸੁਣ ਕੇ ਮਦਨ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਰੋਟੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ।

ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਿਆਂ ਰਾਣੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਹੜੀ ਸਬਜ਼ੀ ਤੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਹੈ?"

"ਨੌਕਰਾਂ ਦੀ ਕੀ ਪਸੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਜੋ ਮਾਲਕਾਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਖਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।"

"ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੋਏਗਾ?"

"ਰਾਜਮਾਂਹ ਦੀ ਦਾਲ?"

"ਕਲੁ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਹੱਥਿੰ ਰਾਜਮਾਂਹ ਬਣਾਵਾਂਗੀ।"

"ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ? ਤੁਸੀਂ ਰਾਜਮਾਂਹ ਖਾਉਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਣਾ ਦਿਆਂਗਾ।"

"ਰੋਜ਼ ਤੂੰ ਹੀ ਬਣਾ ਕੇ ਖੁਆਂਦਾ ਏਂ ਨਾ? ਕਲੁ ਮੈਂ ਬਣਾ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਖੁਆਵਾਂਗੀ।"

"ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ?" ਮਦਨ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਿੰ ਰੋਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿਆਂ।"

"ਤੁਸੀਂ ਭਾਬੀ ਜੀ! ਫਿਰ ਉਹੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ?"

"ਜੋ ਸੱਚ ਹੈ, ਉਹੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ।"

"ਪਰ ਇਹ ਪਾਪ ਹੈ, ਘੋਰ ਪਾਪ! ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਭਾਬੀ ਹੋ, ਮੇਰੇ ਮਾਲਿਕ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਹੋ।"

"ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਹੀ ਰਹਾਂਗੀ।"

"ਮੈਂ ਇਹ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।"

"ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ। ਦੂਸਰੇ ਦੀਆਂ ਅਧੂਰੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੁੰਨ ਹੈ, ਪਾਪ ਨਹੀਂ।"

"ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।"

"ਅਗਰ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਓਵੇਂ ਹੀ ਤੂੰ ਕਰੇਂਗਾ।"

"ਮੈਂ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।" ਮਦਨ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿਤੇ।

"ਫਿਰ ਤੂੰ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।"

"ਮੈਂ ਦੂਰ ਚਲਿਆ ਜਾਵਾਂਗਾ ਜਿਥੇ ਤਕਦੀਰ ਲੈ ਜਾਵੇਗੀ, ਮੰਗ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾ ਲਵਾਂਗਾ।"

"ਇਥੋਂ ਜੀਂਦਾ ਜਾਏਂਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਹੀ ਮੰਗੇਂਗਾ।"

"ਇਹ ਕੀ ਆਖਦੇ ਹੋ?"

"ਸਾਹਿਬ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਨੇ, ਮੈਂ ਦੱਸਾਂਗੀ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਇੱਜ਼ਤ 'ਤੇ ਹੱਥ ਪਾਇਆ। ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੁੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਆਪੇ ਸੋਚ ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰਨਗੇ? ਤੇਰੀ ਬੋਟੀ-ਬੋਟੀ ਕਰ ਕੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾ ਦੇਣਗੇ।" ਰਾਣੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰ ਭਰਿਆ ਗੁੱਸਾ ਸੀ।

"ਇਹ ਕੀ ਪਏ ਆਖਦੇ ਹੋ?" ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਮਦਨ ਲਿਲਕਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਏ ਕਿ ਕੀ ਕਰੇ?

"ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਫਿਰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਕਰ ਲੈ, ਤੇਰੀ ਜਾਨ ਵੀ ਬਚੀ ਰਹੇਗੀ, ਇੱਜ਼ਤ ਵੀ ਬਚੀ ਰਹੇਗੀ, ਘਰ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮਾਲਿਕ ਤੂੰ ਹੀ ਬਣ ਜਾਏਗਾ। ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ ਰਿਸਤਾ ਹਨੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਪਲਦਾ ਪਿਆਰ ਹੋਏਗਾ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗੀ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੇਰੀ ਛੱਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਬੀਤ ਜਾਏਗੀ। ਕੋਈ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਏਗੀ। ਅਗਰ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਉਹ ਵੀ ਤੇਰਾ ਹੋਏਗਾ। ਹੋਰ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ?" ਰਾਣੀ ਕਾਢੀ ਦੇਰ ਬੋਲਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਰਹੀ।

"ਸੋਚਣ ਲਈ ਕੋਈ ਵਕਤ ਦਿਓ।"

"ਕੋਈ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਹਿਬ ਕਲੁੰ ਵੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਸ ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ ਤੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਰਾਤ ਹੈ। ਜਾਹ, ਜਾ ਕੇ ਨਹਾ ਕੇ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲ ਕੇ ਆ।" ਰਾਣੀ ਨੇ ਮਦਨ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ।

ਸਾਫ਼-ਸੁਖਰੀ ਰੂਹ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਵੇਗ ਵਿਚ ਵਹਿ ਗਈ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਰੁੜ੍ਹ ਗਈ। ਅਫਸੋਸ ਕਰਨ ਦਾ ਜਾਂ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮੇਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਡੋਰੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਮਦਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਇਸ ਸਭ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਜੀਣ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਹੀ ਰਸਤਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਮਲ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੈਕਿੰਗ ਵਿਚ ਵਕਤ ਲਗਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਲੰਬੜਦਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਕਬਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਦੀਦੀ ਕੋਲ ਛੱਡ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਆ ਗਿਆ। ਰਾਣੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ, ਤਪਸ਼ ਠੰਡੀ ਹੋ ਗਈ, ਭਟਕਣ ਮੁੱਕ ਗਈ। ਕਮਲ ਹਫ਼ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਘਰ ਵਿਚ ਸਭ ਠੀਕ ਸੀ, ਫਸਲ ਵੱਡੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸੇਬ ਦੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ ਕੁਝ ਭਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵੀ ਭੇਜ ਦਿਤੀਆਂ ਸਨ, ਕੁਝ ਭਰਾਈ ਹੋਰ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਨੇ ਇਕ ਸਮਝਦਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਤਿਰ ਦਿਮਾਗ ਔਰਤ ਵਾਂਗ ਸਭ ਕੁਝ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਸੀ, ਰਿਸਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਹਨੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਪਤੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ ਪਰ ਐਨਾ

ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਤਰੰਜ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨ ਖਿਡਾਰੀ ਸੀ। ਮੋਹਰੇ ਚਲਦੀ ਰਹੀ, ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਅੰਲਾਦ ਹੋ ਗਈ, ਰਾਜ-ਪਾਟ ਵੀ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਹਨੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕਾਮ ਪਲਦਾ ਰਿਹਾ।

11

ਪਾਰਵਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੁੱਚਾ ਬੜੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਮਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਤਾਦ ਵੀ ਮਿਹਨਤੀ ਸਨ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਬੱਚੇ ਡਾਕਟਰ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਕਲੇਟਰ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿੱਤਰ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਬੱਚਾ ਗੰਭੀਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦਸਵੀਂ ਜਾਮਾਤ (ਮੈਟ੍ਰਿਕ) ਵਿਚੋਂ ਫੇਲ੍ਹੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਸਾਂ ਹੀ ਪਾਸ ਹੋਣ ਜੋਗੇ ਨੰਬਰ ਲੈ ਕੇ ਪਾਸ ਹੋਇਆ। ਪਾਰੋ ਦੀ ਮਨਸਾ ਸੀ ਕਿ ਚੰਗੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਬਣ ਜਾਏ। ਪਰ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਸੁੱਚੇ ਦਾ ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ, ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਅਵਾਰਾ-ਗਰਦੀ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਜਨ-ਕਲਿਆਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਲਗ ਗਈ। ਕਲਰਕ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਅਕਾਊਂਟੈਂਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਿੱਲ ਮੰਜ਼ੂਰ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਬਸ ਫਿਰ ਕੀ ਸੀ? ਪੰਜੇ ਉਂਗਲਾਂ ਘਿਉ ਵਿਚ। ਉਪਰੋਂ ਕਾਢੀ ਆਮਦਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਯਾਰਾਂ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਖਰਚਾ ਕਰਨਾ, ਐਸ਼ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਕਰਵਾਉਣੀ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੇਂਕ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਵੀ ਪੀਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹਰ ਰਾਤ ਦੇਰ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।

ਪਾਰੋ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਕਿ ਬੱਚੇ ਵਾਸਤੇ ਪਿਉ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕਿੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਿਉ ਕੁਝ ਕਰੇ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਅਨੁਸਾਸਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰੋਅਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੱਚੇ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮਾਂ ਦੀ ਘਾਲਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਜੀਅ ਜਾਨ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੁੱਚਾ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗਿਆਂ ਸਪੁੱਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਰਪੂਰ ਜਵਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਹਨੇਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਵਗਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਰੁਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਨਵੇਂ ਚਾਅ ਪਲਦੇ ਹਨ, ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਸੁਪਨੇ ਉਗਦੇ ਹਨ, ਸੂਰਤਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸੂਰਤਾਂ ਦੀ ਮਨ ਵਿਚ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਸਕ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਸੁੱਚੇ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਖ ਕੁੜੀ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਹਰ ਕੁੜੀ ਸੋਹਣੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਮਨ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਿੰਨੇ ਮਹੀਨੇ ਤਾਂ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਕਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਕੁੜੀ ਉਸ ਦੇ ਟੇਬਲ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ, ਫਤਿਹ ਬੁਲਾਈ। ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕੰਨਾਂ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁੜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ।" ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਸੁੱਚੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਦੱਸੋ! ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।"

"ਮੇਰੇ ਦੂਰ ਦੇ ਰਿਸਤੇਦਾਰ ਹਨ, ਠੇਕੇਦਾਰ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਿੱਲ ਰੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਤੁਹਾਡਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।"

"ਕੀ ਨਾਂ ਹੈ?" ਸੁੱਚੇ ਨੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। ਕੁੜੀ ਨੇ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਸੁੱਚਾ ਬੋਲਿਆ, "ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬੜੀ ਗੜਬੜ ਹੈ, ਚੀਫ਼ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਨੇ ਪੈਸਾ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।"

"ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ।"

"ਕੰਮ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।"

"ਤੁਹਾਡੀ ਬਹੁਤ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਹੋਵੇਗੀ।"

"ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਤਾਂ ਠੇਕਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਬਹਾਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਰੂ-ਬਰੂ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਪਰ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ।"

"ਚਲੋ ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆਪ ਆਈ ਹਾਂ, ਬਹਾਨਾ ਬਣਕੇ।"

"ਮੈਂ ਬਿੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਜੋੜਾਂਗਾ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਦਿਆਂਗਾ।"

"ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਵੀ ਠੀਕ-ਨਾਕ ਦੇ ਦਿਆਂਗੇ।"

"ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿ ਦਿਤਾ, ਸਮਝੋ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਮਿਲ ਗਿਆ।"

ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਸਤਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ, ਰੋਜ਼ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਲੜਕੀ ਦਾ ਨਾ ਤਜਿੰਦਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਕਰ ਕੇ ਸੱਦਦੇ ਸੀ। ਕੁੜੀ ਮਿਹਨਤੀ ਸੀ ਉਹਨਾਂ

ਵਕਤਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਾਂ ਸੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਨਮਾਜ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੁੱਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਿਨ ਨਿਸ਼ਾਤ, ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਦੀ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਪੀੰਘਾਂ ਪਾਉਂਦੇ, ਇਹਨਾਂ ਬਾਗਾਂ ਦੀ ਸਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹਰਿਆ ਭਰਿਆ ਕਰਦੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਂ ਹਰ ਮੌਸਮ ਬਸੰਤ ਦਾ ਹੈ। ਪਰੋਮੀ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਤੜੜ ਵੀ ਬਸੰਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਚਿਨਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਛਾਂ ਪਿਆਰ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੰਘਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤੜੜ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਚਿਨਾਰਾਂ ਦੇ ਡੱਬਦੇ ਲਾਲ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯਾਰ ਦੋਸਤ ਛੱਡ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਵੇਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਾਰਾ ਵਕਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਦਿਨੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਬਾਹਰ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਛੁੱਬਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਕਦੀ ਉਸ ਨੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਹੋਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਇਆਂ। ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਸੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਕੋਈ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤੇਜ਼ੀ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਡਰਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਕਈ ਅਨੈਤਿਕ ਮੰਸੂਬੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਅਤੇ ਸਮਰਪਿਤ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਦੋ ਸਾਲ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਕੁੜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਬਾਈ ਤੇਈ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮਾਂ ਪਿਉ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਲੱਭਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲੱਭਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਧਰੋਂ ਸੁੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਹੁਣ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁੰਡਾ ਸੁਧਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਘਰ ਵਿਚ ਨੂੰਹ ਆ ਜਾਏਗੀ, ਟੱਬਰਦਾਰੀ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਹਾਲੀ ਉਸ ਦੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਲ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਸੁੱਚੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਝਟਪਟ ਕਿਹਾ, "ਬੀਜੀ! ਮੈਂ ਕੁੜੀ ਵੇਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਸੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ।"

"ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਤੂੰ ਪਸੰਦ ਹੈਂ?"

"ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਕਲਰਕ ਹੈ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।"

"ਬਸ ਫਿਰ ਕੀ ਏ? ਮੀਆਂ ਬੀਬੀ ਰਾਜੀ ਤੋਂ ਕਿਆ ਕਰੇਗਾ ਕਾਜ਼ੀ। ਉਸ ਦੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ?"

"ਨਹੀਂ! ਪਤਾ ਤਾਂ ਲਗ ਜਾਏਗਾ। ਬਸ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ

ਜਾਣਾ ਹੈ।" ਸੁੱਚੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਕਹੇਂਗਾ ਚਲੇ ਚਲਾਂਗੇ।"

"ਠੀਕ ਹੈ! ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ।"

"ਕੁੜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕੀ ਹੈ? ਪਾਰਵਤੀ ਨੂੰ ਹ ਦਾ ਨਾਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।"

"ਨਾਂ ਤਜਿੰਦਰ ਹੈ ਬੀਜੀ! ਪਰ ਤੇਜ਼ੀ ਕਹਿ ਕੇ ਹੀ ਸੱਦਦੇ ਹਨ।"

"ਸੋਹਣਾ ਨਾਂ ਹੈ ਪਰ ਕਿਤੇ ਬਹੁਤੀ ਤੇਜ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?"

"ਨਹੀਂ ਬੀਜੀ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਲਗੇਗੀ।"

ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੁੱਚੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਾਡੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਖਾਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਖਾਣਾ ਵਾਜ਼ਵਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆ ਲਈ ਮੀਟ ਵਿਚ ਰੋਗਨਜੋਸ ਤੇ ਚਾਵਲ ਹੀ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਵੈਸ਼ਨਵੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਰਾਮਾਂਗ, ਪਨੀਰ, ਮੂਲੀ ਦਾ ਰਿਆਇਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ ਮੀਟ ਯਥਨੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਣੀ ਤੇ ਕਮਲ ਮਾਮਾ ਮਾਮੀ ਵਿਸੇਸ਼ ਮਹਿਮਾਨ ਸਨ। ਉਹ ਹਫਤਾ ਪਹਲੇ ਹੀ ਆ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਰਾਣੀ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਈ। ਵਿਆਹ ਸੋਹਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਪਾਰਵਤੀ ਸੱਸ ਬਣ ਗਈ ਸੀ।

12

ਤੇਜ਼ੀ ਫੇਰਾ ਮਾਰਨ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਆਈ, ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਰੰਗਤ ਬਦਲੀ ਜਾਪਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਰਜੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਨਸੀਹਤ ਦਿੱਤੀ। "ਮਾਸੀ! ਤੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਵੇਹਲੀ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਿਆ ਕਰ।"

"ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ?"

"ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਬੈਂਡ-ਟੀ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਹੈ। ਜਾਗਦੇ ਹੀ ਮੈਂ ਚਾਹ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਸਵੇਰੇ ਸੱਤ ਵਜੇ।"

"ਠੀਕ ਹੈ।"

"ਨੋਂ ਵਜੇ ਤਕ ਸਵੇਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਲਈ ਰੋਟੀ ਦਾ ਡੱਬਾ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਕੱਪੜੇ ਮੈਂ ਡੱਡ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗੀ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਤਕ ਧੋ ਕੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖਣਾ।"

"ਮੈਂ ਪ੍ਰੈਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਬੇਜੀ ਕਰਵਾ ਦਿਆ ਕਰਨਗੇ।"

"ਠੀਕ ਹੈ! ਬੇਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਣਾ।"

"ਹਾਂ ਜੀ!" ਰਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਤੇਵਰ ਸਮਝ ਗਈ। ਅੱਜ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਰਜੀ ਨਾਲ ਇੰਜ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਮਰ ਬੀਤ ਗਈ ਸੀ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ, ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਕਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਟੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ ਕੰਮ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਘਰ ਦੀ ਨੌਕਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਘਰ ਦੀ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੈਣ ਵਾਂਗ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਿਉਹਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕੱਪੜੇ, ਚੂੜੀਆਂ, ਕੰਕਣ, ਜੁੱਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਪਾਰਵਤੀ ਇਹ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖ ਨਾ ਸਮਝੇ। ਜਦੋਂ ਪਾਰੋ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਜਵਾਨ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਵਿਧਵਾ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆ ਇਛਾਵਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਤਾਂ ਵਿਧਵਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਈਆਂ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਵੀ ਚੰਗਾ ਪਾਉਣ ਨੂੰ, ਚੰਗਾ ਖਾਣ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਜਵਾਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੋਹਣੀ ਦਿਖ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀਮਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹ ਵੀ ਤਾਂ ਸੋਹਣੀ ਦਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪਾਰੋ ਨੇ ਰਜੀ ਨੂੰ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਮਹੀਨਾ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, "ਦੀਦੀ! ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨੌਕਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਹੈ?"

"ਨਹੀਂ ਰਜੀ ਪਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਧਰਨਾ ਚਾਹੀਦੇ।"

"ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਕੀ ਕਰਨੇ ਹਨ? ਮੇਰਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਪਤੀ ਮੇਰਾ ਮਰ ਗਿਆ, ਸੌਤੇਲੀ ਸੱਸ ਮੇਰੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਤੋਂ ਵੀ ਦੁਖੀ ਸੀ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਕੀ ਕਰਨੇ ਹਨ? ਬਸ ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ, ਦੋ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਸੌਣ ਨੂੰ ਮਹਿਛੂਜ ਜਗ੍ਹਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਕਰਾਂਗੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਾਲਾਂਗੀ।" ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਰੋ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਵਸਤ ਦਿਤੀ ਜੋ ਨਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਦੀ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੋਲੀ, ਰਜੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬੇਫ਼ਕਰ ਰਹੀ ਅਤੇ ਪਾਰਵਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰੇ ਐਨੇ ਸਫਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤੇਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰਜੀ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਪਰ ਕਰੋਧ ਨਹੀਂ ਆਇਆਂ। ਸੋਚਿਆ ਨਵੀਂ ਬਹੁ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਏਗੀ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ

ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਣੇਗੀ।

ਤੇਜੀ ਨੇ ਰਜੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਉਹ ਸਨਮਾਨ ਨਾ ਦਿਤਾ, ਕਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਸਿਰਫ ਇਕ ਨੌਕਰਾਣੀ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਨੌਕਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵਰਤਾਰਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਪਾਰਵਤੀ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਤੇਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਵੀ ਕਿ ਇਹ ਨੌਕਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। "ਅਗਰ ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਸੀ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਹੈਂ ਤਾਂ ਮਾਸੀ ਵਾਂਗ ਵਿਹਾਰ ਕਰ। ਉਮਰ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਹੈ।"

"ਬੀਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇੰਜ ਸਿਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ।"

"ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਕਿਸ ਪੱਖੋਂ ਨੌਕਰ ਲਗਦੀ ਹੈ?"

"ਫਿਰ ਕੀ ਹੈ?"

"ਇਹ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦੀ ਭਾਈਵਾਲ, ਤੇਰੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਪਾਲਿਆ ਹੈ, ਵੱਡਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਤੂੰ ਲਾੜੀ ਹੈਂ।"

"ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਸਮਝੋ।" ਕਹਿ ਕੇ ਤੇਜੀ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਦੇ ਕੰਨ ਭਰਦੀ ਰਹੀ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੁੱਚੇ ਨੇ ਵੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, "ਕੀ ਮਸਲਾ ਹੈ ਮਾਸੀ ਦਾ।"

"ਮਸਲਾ ਤੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਏਗਾ।"

"ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਮਾਸੀ ਬੜੀ ਬਦਤਸੀਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।" ਸੁੱਚੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਮਾਸੀ ਨੂੰ ਤੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹੋ ਹੀ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਹੈ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਤੈਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੇਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਕਦੀ ਬੁਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਤੇਜੀ ਉਸ ਨਾਲ ਨੌਕਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਆਪਣਾ ਦਿਮਾਗ ਠੀਕ ਕਰੋ। ਰਜੀ ਨੌਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਹੈ, ਉਹ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਿਨ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮਾਂ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਸਭ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਜ਼ਤ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਤੇਜੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਕਦੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬੋਲੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਰਜੀ ਬਾਰੇ ਵਿਹਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ।

ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਦੀ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਚੌਂਕਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ

ਉਹ ਵੀ ਬੀਮਾਰ ਸੀ, ਇਕ ਗੁਰਦੇ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਰਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ, ਸਾਰਾ ਸਟਾਫ ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਜੀ ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਵੱਲ ਤਵਜ਼ੋਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ ਪਰ ਜੀਵਨ ਨੇ ਤਾਂ ਚਲਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਲਗੇ ਜਾਂ ਨਾ ਲਗੇ।

ਸੁੱਚੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਪਾਰਵਤੀ ਦਾਦੀ ਬਣ ਗਈ, ਸੁੱਚੇ ਦੇ ਘਰ ਬੱਚੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਰੀ। ਤੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਫਸੋਸ ਸੀ ਬੇਟੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪਰ ਬੇਟੀਆਂ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜੀਉਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੋਏ। ਬੇਟੀ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ, ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ, ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਪਰ ਉਹ ਰਜੀ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਉਤੇ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਂ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਾਦੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹੀ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤੇਜ਼ੀ ਦਿਨ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਧ ਵਾਰੀ ਹੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਚੁੱਕਦੀ। ਆਪ ਇਕ ਨਾਰੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਜਾਤ ਤੋਂ ਹੀ ਨਫਰਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਸੱਸ, ਮਾਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਹੀ ਸਾਮੂਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਦਫਤਰੋਂ ਆ ਕੇ ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਸੜੀ ਭੁੱਜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿੰਦੀ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਾ ਬੋਲਦੀ। ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਪੜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਨ।

13

ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੇਟੀ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਫਿਰ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਸੀ। ਪਾਰਵਤੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਸਾਲ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਦਫਤਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਸੁੱਚੇ ਨੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਕਾਨ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।"

"ਮਕਾਨ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ?"

"ਹਾਂ ਬੀਜੀ! ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਤੁਸੀਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋ ਕਮਰਿਆਂ ਦਾ ਕੁਆਟਰ ਵੀ ਛੱਡਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਿਥੇ ਜਾਵਾਂਗੇ? ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਹੀ ਮੈਂ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਾਈ ਹੈ।"

"ਤੇਰੀ ਸੋਚ ਹੈ ਕਿ ਤੇਜ਼ੀ ਦੀ?"

"ਦੋਹਾਂ ਦੀ।"

"ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਮੁਨਾਸਿਬ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ?"

"ਹੁਣ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"

"ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਪੁੱਤਰ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਮਾਂ ਪਿਉ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।"

"ਮੈਂ ਕੋਈ ਗਲਤ ਕੰਮ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ?"

"ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਗਲਤ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਜਦੋਂ ਸਮਝਦਾਰ ਵਹੁਟੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ?"

"ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਸਚਰਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮਕਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਲਿਜਾ ਕੇ ਵਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ।"

"ਫਿਰ ਪਹਿਲੇ ਕਿਉਂ ਦੱਸਿਆ?"

"ਬੋੜੇ ਪੈਸੇ ਘਟ ਗਏ ਹਨ।"

"ਹੱਡਾ! ਕੁਝ ਚਿਰ ਹੋਰ ਉਡੀਕ ਲਵੇ।"

"ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਮਦਦ ਕਰ ਦਿਓ।"

"ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਬੈਂਕ ਖੁੱਲਿਆ ਹੈ?"

"ਨਹੀਂ ਬੀਜੀ! ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ।"

"ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਮਸਾਂ ਹੀ ਤੇਰੇ ਮਾਮੇ ਕਮਲ ਦੇ ਇਲਾਜ ਦੇ ਪੈਸੇ ਮੁਕਾਏ ਹਨ।"

"ਉਹ ਤਾਂ ਐਨਾ ਵੱਡਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਹੈ ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਪੈਸੇ ਕਿਉਂ ਖਰਚ ਕੀਤੇ?"

"ਇਹ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਮਸਲਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਪਾਬੰਧ ਨਹੀਂ।"

"ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਆਸ ਹੈ।"

"ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ।"

"ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਵੀਡੈਂਟ ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਕਢਵਾ ਸਕਦੇ ਹੋ?"

"ਪ੍ਰੋਵੀਡੈਂਟ ਫੰਡ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਬਚੀ ਹੋਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ।"

"ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ? ਮੈਂ ਮਰ ਗਿਆਂ ਕੀ? ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਅਤੇ ਮਾਸੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਖਾਂਗਾ।"

"ਆਪਣੀ ਤੀਵੀਂ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛ ਲਈਂ।"

"ਬੀਜੀ! ਉਹ ਕੀ ਕਹੇਗੀ? ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਚਾਹੂੰਗਾ ਉੱਜ ਹੀ ਹੋਏਗਾ।"

"ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਈਂ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਾਂਗੀ।"

"ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ।"

"ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਦੁੱਧ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੇਗੀ?" ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਈਂ ਕਿ ਪ੍ਰੋਵੀਡੈਂਟ ਦੇ ਪੈਸੇ ਕਿਵੇਂ ਕਢਵਾਉਣੇ ਹਨ? ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਵਕਤ ਲਗੇਗਾ?"

"ਤੁਸੀਂ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ, ਮੈਂ ਆਪੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ।" ਸੁੱਚੇ ਨੇ ਕਹਿ ਕੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ, ਮੱਥਾ ਚੁੰਮਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਸੇਰੀ ਮਾਂ ਹੈ। ਬਸ।"

14

ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਕਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਤੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਸਨ। ਪਾਰਵਤੀ ਵੀ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਗਈ, ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਛੱਡਣੀ ਪਈ ਤੇ ਨਵੇਂ ਘਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿਫਟ ਹੋ ਗਏ। ਤੇਜ਼ੀ ਨੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਰਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਫਾਲਤੂ ਜੀਵ ਲਗਣ ਲਗ ਪਈ। ਕੰਮ- ਕਾਜ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਵੀ ਕੀ ਸੀ? ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਟੋਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਪਾਰਵਤੀ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਲਗਦਾ, ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁੱਚੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸੁੱਚੇ ਨੇ ਕਦੀ ਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦਾ ਪੱਖ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਕਹਿ ਬੈਠਾ, ਬੀਜੀ! ਕੀ ਫਾਇਦਾ ਹੈ, ਮਾਸੀ ਦਾ। ਵਿਹਲੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਪਾੜਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਹੋ ਆਪਣਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਲਵੇ।"

"ਕੀ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰੇਗੀ? ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਾਡੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦਿਤੀ। ਹੁਣ ਕਿਥੇ ਜਾਵੇ? ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਦੁੱਖ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ।"

"ਜਿਥੇ ਮਰਜ਼ੀ ਜਾਏ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਠੋਕਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।"

"ਹਾਂ! ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਠੋਕਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਰਹਾਂਗੀ, ਉਥੇ ਇਹ ਵੀ ਰਹੇਗੀ।"

"ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਇਥੋਂ ਚਲੋ ਜਾਵੋ।"

"ਇਹ ਤੂੰ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ਜਾਂ ਤੇਰੀ ਵਹੁਟੀ?"

"ਮੈਂ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"

"ਹਾਲੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੈਸ਼ਨ ਲੈਂਦੀ ਹਾ, ਤੇਰੇ ਤੇ ਤੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਮੁਖਾਜ਼ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰ ਕੇ ਤੇਜ਼ੀ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਜੀ ਤੇ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਹੈ ਘਰੋਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਸਭ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਮਕਾਨ ਤੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਰਹਿਣ ਦੇਣੇਗੀ? ਮੇਰਾ ਤੇ ਰਜੀ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਦੇ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ।"

ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਕਹੇਂਗਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਚਲੇ ਜਾਓ।"

"ਮੈਂ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਗੁਸੇ ਵਿਚ ਕਹਿ ਦਿਤਾ।" ਸੁੱਚੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਸੱਚ ਤਾਂ ਪੁਤਰਾ ਗੁਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

"ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਮਾਸੀ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ।"

"ਤੂੰ ਇਹ ਭਲੀ ਭਾਂਤੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਰਜੀ ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਏਗੀ। ਤੂੰ ਇਕ ਟੈਕਸੀ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ।"

"ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ?"

"ਮੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਅੰਤਿਮ ਹੈ, ਬਸ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਕੋਲ ਜਾਵਾਂਗੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਾਂਗੀ, ਰਜੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹੇਗੀ। ਇਹ ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਹੋਂ ਵਿਚ ਮਰੇਗੀ ਜਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ। ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਫਾਲਤੂ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਹੈ।"

"ਗੁੱਸਾ ਬੁੱਕ ਦਿਉ ਬੀਜੀ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਮਾਸੀ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹੇਗੀ।"

"ਬਸ ਹੁਣ ਇਥੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਇਸ ਵਕਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੁੱਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੀਅਂਗੀ। ਤੂੰ ਜਾ ਕੇ ਟੈਕਸੀ ਲਿਆ, ਆਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੀਆ ਹਾਂ।"

ਇਸ ਵਾਰਤਾਲਾਧ ਦੌਰਾਨ ਤੇਜੀ ਘਰ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੀ ਰੋਕਣ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿ ਬੋਜੀ! ਨਾ ਜਾਓ। ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਇਹੋ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ। ਰਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਸੱਸ ਤੋਂ ਵੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਟੈਕਸੀ ਲੈ ਕੇ ਘੰਟੇ ਤਕ ਆਇਆ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਰੁਕੀ। ਸੁੱਚੇ ਦੀ ਬੱਚੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਰੋ-ਰੋ ਕੇ ਨਿਚਾਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਦਾਦੀ ਦੇ ਗਲੇ ਨਾਲ ਚਿਮੜ ਗਈ। ਅਲੱਗ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸੁੱਚੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਨਾਇਆ, ਤੇਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕਲਾਵੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਬੱਚੀ ਨੇ ਇਕੋ ਰੱਟ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ, "ਦਾਦੀ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗੀ, ਮੈਂ ਵੀ ਦਾਦੀ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਹੈ।" ਦਾਦੀ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ, "ਜਦੋਂ ਵੱਡੀ ਹੋ ਜਾਏਗੀ ਉਦੋਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਵੀਂ।"

"ਨਹੀਂ ਦਾਦੀ! ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਜਾਣਾ ਹੈ।"

"ਹਾਲੀ ਤੂੰ ਇਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਣਾ ਹੈ ਮੇਰੀ ਬੱਚੀਏ! ਤੂੰ ਸਿਖਣਾ

ਹੈ ਘਰ ਕਿਵੇਂ ਤੋੜੀਦੇ ਨੇ, ਤੂੰ ਸਿਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖ ਕਰੀਦੇ ਨੇ। ਹੁਣ ਇਹੋ ਸੰਸਕਾਰ ਤੂੰ ਅਪਨਾਉਣੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਿਖੇਂਗੀ।"

ਵਿਚੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਬੋਲ ਪਈ, "ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ?"

"ਬਸ! ਤੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਹ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਤੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ। ਠੀਕ ਹੈ! ਤੁਸੀਂ ਸੁਖੀ ਰਹੋ। ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਾਓ। ਮੇਰਾ ਕੀ ਹੈ? ਬਹੁਤੀ ਗਈ ਤੇ ਥੋੜੀ ਰਹੀ। ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਟਿਕਾਣਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਰਹਾਂਗੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਇਕ ਮੇਹਰਬਾਨੀ ਕਰੀਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਭੇਜ ਦਾਈਂ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਚਿਤਾ ਨੂੰ ਲਾਂਬੂ ਲਾ ਸਕੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਸਵਾਹ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖ ਸਕੇ।"

"ਬੀਜੀ! ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਦੋਸ਼ ਨਾ ਲਾਉ।"

"ਦੋਸ਼ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਹੈ ਨੂੰਹ ਰਾਣੀ! ਰੰਡੇਪਾ ਕੱਟਿਆ ਸਿਰਫ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਉਮੀਦ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇ ਉਤੇ। ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਤਾ। ਹੁਣ ਵੀ ਅਗਰ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿਆਂਗੀ। ਮੇਰੀ ਪੋੜੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ। ਇਸ ਦਾ ਚੰਗਾ ਬੁਰਾ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖਣਾ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੀ ਔਲਾਦ ਹੈ।" ਕਹਿ ਕੇ ਪਾਰੋ ਅਖੀਰਲੀ ਵਾਰੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਕੇ ਟੈਕਸੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਈ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਪਰਤ ਦਾਈ।

ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਰਾਣੀ ਨੇ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਾਰਵਤੀ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਪਿੰਡ ਆ ਜਾਣਾ ਉਸ ਦੀ ਅਜਾਦੀ ਅਤੇ ਰੁਤਬੇ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਈ ਚੋਰ ਵੱਸਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਢੁੱਧ ਪੀਂਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਾਰਵਤੀ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਨਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਅੰਦਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਾਰਵਤੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਕਦੀ ਭੁਜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁੱਡੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਬਿਸਤਰਾ ਵਿੱਛਾ ਕੇ ਸੌਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪਾਰਵਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਵਾਲੀ ਆਦਤ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਬਾਬੇ ਦਾ ਨਵਾਰੀ ਪਲੰਘ ਸੀ। ਪਾਰੋ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਪਲੰਘ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੜ ਗਿਆ ਸੀ, ਲੁਟਿਆ

ਗਿਆ ਸੀ ਪਾਰੋ ਨੇ ਇਥੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਖੂਬਸੂਰਤ ਨਵਾਰੀ ਪਲੰਘ ਲਗਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਅਤੇ ਰਜੀ ਦਾ ਸਮਾਨ ਉਸੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਰਕਾਰੀ ਕੁਆਟਰ ਛੱਡਣ ਪਿਛੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਅਰਾਮ ਦੀ ਨੀਂਦ ਆਈ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ ਹੋਣ ਤਕ ਸੁੱਤੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਘਰ ਹੀ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪਿਆਰ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਨਜ਼ਰਾਂ ਚੁਭਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਖੰਦਿਆਂ ਪੀਂਦਿਆਂ ਮੂੰਹ ਫੁੱਲੇ ਰਹਿਣ ਜਿਵੇਂ ਅਹਿਸਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਕੀਰਣ ਸੋਚਣੀ ਹੋਵੇ। ਮਾਨ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਾਰੋ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਘਰ ਤਾਂ ਕੋਧਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਸਮਝ ਕੇ ਖਾਂਦੀ ਰਹੀ, ਉਸ ਰੋਟੀ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਚੌਂਦੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਦੀ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਖਵਾਇਆ, ਉਹ ਸੱਸ 'ਤੇ ਅਹਿਸਾਨ ਹੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ।

ਦੂਜੇ ਸਵੇਰੇ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਮਲ ਨਦੀ 'ਤੇ ਨਹਾਉਣ ਚਲੀ ਗਈ। ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮਨ ਭਰ ਗਿਆ, ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀ ਕੋਲ ਇਕ ਵੱਡੇ ਪੱਥਰ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਈ, ਜਿਥੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਹਮਲ ਨਦੀ ਦੀ ਚਾਂਦੀ ਵਰਗੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਛੱਲਾਂ ਉਛਲਦੀਆਂ ਅਤੇ ਛਿੱਟੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ, ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ, ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗੂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈ, ਚੁੱਧ ਬੈਠੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਹਮਲ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ, "ਮੈਂ ਫਿਰ ਹਾਰ ਗਈ ਹਾਂ, ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਹੱਥੋਂ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਕਤ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅਤੇ ਹੁਣ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਹੱਥੋਂ। ਮੈਂ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ? ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਰੱਖਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਬਚਾਈ ਰੱਖੀ। ਰੰਡੇਪਾ ਕੱਟਿਆ, ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਰੀ ਪਰ ਜਿਸ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਕੀਤਾ, ਅੱਜ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਮਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਮੇਰਾ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਉਸ ਨੇ ਰੋਲ ਦਿਤਾ। ਕੀ ਅੱਗੇ ਮਰਦ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ? ਧੀ ਬਣ ਕੇ, ਭੈਣ ਬਣ ਕੇ, ਪਤਨੀ ਬਣ ਕੇ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ? ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਵਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਤੇਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਤੂੰ ਵੀ ਸਭ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈਂ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮੈਲ ਢੋਂਦੀ ਹੈਂ। ਬਿਨਾਂ ਸਵਾਰਥ ਦੇ ਵਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈਂ ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੀ ਵੀ ਉਗਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਢੇ ਆਪ ਭੋਰਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈਂ ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੰਢੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਭੋਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਦੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ, ਮੇਰੀਆਂ ਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਮੇਰੀਆਂ ਵੀ ਇਛਾਵਾਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਰਤਵ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਮੂਰਤ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਫਰਜ਼ ਹੀ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਵੀ ਵਾਰ ਦਿਤੀ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ।

ਹੁਣ ਥੱਕ ਗਈ ਹਾਂ, ਅਰਾਮ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਕੋਈ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜੋ ਕਮਾਇਆ, ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ 'ਤੇ ਖਰਚ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਭਰਾ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਇਆ, ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਅੱਧੀ ਜਾਨ ਨਾਲ ਐਨਿਆਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਤੁਰ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ, ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਦਿਤੀ, ਆਪ ਨਿਹਥਲ ਹੋ ਗਈ। ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣਾ ਸਿਰਫ ਨਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ? ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰ ਲਏ ਹਨ, ਹੁਣ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਬਸ। ਤੇਰੇ ਪੱਤਣ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਰਹਾਂਗੀ, ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਹੈ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੁਣਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ? ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਪਾਰੋ ਦਾ ਮਨ ਹਲਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕੱਪੜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਵੜ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਤਰੋ-ਤਾਜ਼ਾ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਇੰਜ ਹੀ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬੀਤ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਣੀ ਨੇ ਕਮਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਦੀਦੀ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਦਿਨ ਇਥੇ ਰਹਿਣਗੇ?"

"ਕੀ ਗੱਲ? ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਮਰਜ਼ੀ ਰਹਿਣ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ।"

"ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਤਾਂ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਗੇ?"
ਰਾਣੀ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ।

"ਰਾਣੀ! ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ ਸੋਚਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਬਣ ਕੇ ਬੈਠੀ ਹੈਂ, ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਪਤੀ ਦੀ ਤੂੰ ਪਤਨੀ ਹੈਂ ਉਹ ਵੀ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਮੈਂ ਕਈ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਮੌਜੂਦ ਸਕਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਪਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਕਦੀ ਵੀ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਦਾ ਕੀ ਮਸਲਾ ਹੈ? ਉਹ ਜਾਨਣ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਕੋਈ ਗਲਤ ਕੀਤਾ ਹੋਏਗਾ। ਮੇਰੀ ਦੀਦੀ ਕਦੀ ਵੀ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।"

ਗੱਲ ਬਦਲਦੇ ਰਾਣੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਤੁਹਾਡੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਮਾਰ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੋ ਦੋ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂ?"

"ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਵੱਖਰਾ ਖਾਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹੋ ਖੁਆ ਦਈਂ,

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਰਜੀ ਮਾਸੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੈ? ਹਾਂ! ਰੋਟੀ ਬਨਾਉਣ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਮਦਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾ ਬਣਾਏ। ਰਜੀ ਮਾਸੀ ਆਪੇ ਬਣਾ ਲਿਆ ਕਰੇਗੀ।" ਕਮਲ ਨੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਚੋਰ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਤਿਨਕਾ ਲਗਿਆ, "ਮਦਨ ਨੂੰ ਕੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਏਗੀ? ਮਦਨ ਮੇਰਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ? ਉਹ ਤਾਂ ਸਭ ਦਾ ਹੀ ਹੈ।"

"ਫਿਰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਹੋਈ?" ਕਮਲ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਆਪ ਮੁਹਤਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਅੰਗ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕੀ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੈਅ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਨਾ ਉਠ ਜਾਵੇ। ਪਾਰਵਤੀ ਦਾ ਉਥੇ ਰਹਿਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਖਲਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਝ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਕਮਲ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦਾ ਭਗਤ ਹੈ ਅਤੇ ਭੈਣ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੀਦੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਰਾਣੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਮਲ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੁਡੀ ਸੀ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਦੀਦੀ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਚ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁੱਚੇ ਨਾਲ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੈ? ਉਹ ਆਪ ਛੱਡਣ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ? ਕੀ ਨੂੰਹ ਨਾਲ ਕੋਈ ਅਣਬਣ ਹੋਈ ਹੈ?

"ਕਮਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਦੀਦੀ! ਸੁੱਚੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬੋਲ ਕਬੋਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ?"

"ਨਹੀਂ! ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।"

"ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਅਚਾਨਕ ਕਿਵੇਂ ਆ ਗਏ?"

"ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਉਣ ਲਈ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?"

"ਨਹੀਂ ਦੀਦੀ! ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਕਿਵੇਂ ਆਏ? ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੱਡਣ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ?"

"ਮੇਰਿਆ ਭਰਾਵਾ! ਜਦੋਂ ਇਕ ਮਰਦ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਵੱਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬੇਬਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਪਰਤ ਹੇਠ ਦੱਬੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਅਜਾਦ ਮਾਹੌਲ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਕਦੀ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਗੱਲਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਘੁਟਣ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਘੁਟਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਭ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਰਜੀ ਨੂੰ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇਸ਼ਾਰਾ

ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਰਜੀ ਨਾਲ ਘਰ ਛੱਡਣਾ ਹੀ ਸਹੀ ਸਮਝਿਆ। ਤੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ?"

"ਨਹੀਂ ਦੀਦੀ! ਇਹ ਘਰ ਤੁਹਾਡਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਜ਼ਰੇ-ਜ਼ਰੇ 'ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਕਦੀ ਕੋਈ ਇੰਜ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਘਰ ਕੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।"

"ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਕਰ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ? ਇਹ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਕੌਣ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਬਸ! ਇਹ ਜੀਵਨ ਇਕ ਸਫਰ ਹੈ, ਪੂਰਾ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਖਿਆਲ ਰਖਿਆ ਕਰ। ਕਦੀ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰ, ਤੇਰੀ ਸੂਰਤ ਵੇਖ ਕੇ ਬਾਬਾ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਪਾਰੋ ਨੇ ਕਮਲ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਮਲ ਨੇ ਵੀ ਦੀਦੀ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਛੁੱਟ ਲਏ ਅਤੇ ਚੁੰਮ ਲਏ। ਅੱਖਾਂ ਸੱਜਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਪਿਆਰ, ਮਮਤਾ ਤੇ ਖੂਨ ਦਾ ਵਲਵਲਾ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਬੋਲੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਦੋਨੋਂ ਭੈਣ ਭਰਾ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਪੀੜਾ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਮੰਜ਼ਿਰ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ। ਹੌਕੇ ਅਤੇ ਸਿਸਕੀਆਂ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਪਾਰੋ ਨੇ ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਆਪਣੀ ਚੁੰਨੀ ਨਾਲ ਪੂੰਝੀਆਂ ਅਤੇ ਚੁੰਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਲਾ ਲਿਆ। ਭੈਣ ਦਾ ਪਿਆਰ ਮਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਨਿਆਮਤ ਹੈ। ਹੌਲਾ ਫੁੱਲ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਕਮਲ ਦੀਦੀ ਕੋਲੋਂ ਉਠ ਆਇਆ। ਫਿਰ ਸਭ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਚਲਦਾ ਪਿਆ।

ਕਾਢੀ ਸਾਲ ਇੰਜ ਹੀ ਬੀਤ ਗਏ। ਰਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਰਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਭਰ ਦਾ ਸਾਥ ਛੁੱਟ ਗਿਆ। ਪਾਰਵਤੀ ਦੀ ਰਗ-ਰਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਉਸ ਦਾ ਨਿਸਵਾਰਥ ਸਮਰਪਣ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਨੇ ਪਾਰਵਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਆਘਾਤ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਈ ਸੀ, ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ, ਕਿੰਨੇ ਮਹੀਨੇ ਇਸ ਸਦਮੇ ਤੋਂ ਪਾਰਵਤੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਕਮਲ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਭੈਣ ਕੋਲ ਹੀ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਦ ਤਕ ਦੀਦੀ ਉਸ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਦੀਦੀ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਰਾਣੀ ਦੀਦੀ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੰਦੀ। ਕਮਲ ਦਾ ਬੇਟਾ ਮਿਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੋਟੀ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਖੇਡ ਖੇਡਦਾ। ਇਕੱਲਾ ਖੇਡ ਵੀ ਤਾਂ ਕੀ ਖੇਡੇ? ਉਹ ਸਿਰਫ ਰੋਟੀ ਦੀ ਹੀ ਖੇਡ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਉਹ ਬੱਚਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਭਾਇਆ। ਆਤਮੀਅਤਾ ਵਾਲੀ ਖਿੱਚ ਕਦੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਉਹ ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਵੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕ ਆਉਂਦੀ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀ, "ਕਿੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਨਾਹਿਆ ਨਹੀਂ?"

"ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਨਹਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਦਾਦੀ।"

"ਫਿਰ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਮੁਸ਼ਕ ਕਿਉਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ?"

"ਪਤਾ ਨਹੀਂ।"

"ਜਾਹ! ਜਾ ਕੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕਿ ਵਧੀਆ ਸਾਬਣ ਨਾਲ ਨਹਾਉਣ।" ਰਾਣੀ ਦਾ ਬੱਚਾ ਉਠ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦੀ, "ਕੀ ਕਮਲ ਪਿਉ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਗੁਰਦੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਰਜਨਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਸ ਨੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਅਨਚਾਹੇ ਪਿਆਰ ਵੀ ਕਰਦੀ। ਬੱਚੇ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਮਾਂ ਪਿਉ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ।

15

ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ। ਪਾਰਵਤੀ ਦਾ ਬੇਟਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਮਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਪਤਾ ਕਰਨ ਕੀ? ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਾਂ ਮਰ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿੰਦਾ ਹੈ? ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਬੇਟੀ ਅਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਦੋ ਬੇਟੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਮੁਰਾਦਾਂ ਨੂੰ ਫਲ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਪਾਰਵਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਬੁੱਢੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਉਠਣ ਬੈਠਣ ਕਰਦੀ। ਕਦੀ ਕਮਲ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਆ ਕੇ ਕੋਲ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਰਾਣੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਮਦਨ ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਉਬਲੀ ਹੋਈ ਦਾਲ ਦੇ ਜਾਂਦਾ, ਨਾ ਕੋਈ ਸਵਾਦ, ਨਾ ਕੋਈ ਚਜ਼। ਕਮਰੇ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਵੀ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਧ ਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਉਸੇ ਕੋਲੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਇਕ ਦੋ ਬਾਲਟੀਆਂ ਮੰਗਵਾ ਲੈਂਦੀ ਅਤੇ ਨਹਾ ਲੈਂਦੀ। ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਰਗੰਧ ਆਉਂਦੀ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੀ, "ਵਾਹਿਗੁਰੂ! ਹੁਣ ਚੁੱਕ ਲੈ, ਆਪਣੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਬਖਸ਼। ਬਹੁਤ ਜੀਅ ਲਿਆ ਹੈ।"

ਕਮਲ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਵੀ ਦੀਦੀ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸੀ, ਫਰਕ ਸਿਰਫ ਐਨਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਣੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਨਹਾ ਦਿੰਦੀ, ਕੱਪੜੇ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀ ਪਰ ਸਿਹਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਬੁਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਣ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਦਾ ਭੈਣ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਮਨ ਕਰ ਆਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਇਕ ਵਾਰੀ ਦੀਦੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲਵਾਂ, ਕੀ ਪਤਾ ਕਰਦੇਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਪਤਾ ਕਰ ਲਵਾਂ।" ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਮਦਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਦੀਦੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਾਰਵਤੀ ਸੁੱਤੀ ਸੀ, ਪਲੰਘ ਦੇ ਕੋਲ ਮਦਨ

ਨੇ ਕੁਰਸੀ ਰੱਖ ਦਿਤੀ, ਬੈਠ ਗਿਆ। ਦੀਦੀ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਨੂੰ
ਛੂਹਿਆ। ਪਾਰੋ ਜਾਗ ਪਈ, ਭਰਾ ਦੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਲਿਆ। ਕਮਲ ਨੇ ਭੈਣ ਦੇ ਮੂੰਹ
'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ, ਭਾਵਕ ਹੋ ਗਈ, ਫਿਸ ਗਈ, ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ, ਡੁਸਕੀਆਂ
ਲੈਣ ਲਗ ਗਈ, ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਅਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੀ। ਅੰਦਰੋਂ ਹੰਝੂਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਗਈ,
ਬੁਲ੍ਹੀਆਂ ਫਰਕਣ ਲਗ ਗਈਆਂ, ਮਨ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਵਹਿਣ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦੇ
ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਕਮਲ ਬੋਲਿਆ, "ਦੀਦੀ ਘਬਰਾਉ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਬੜੇ ਦਲੇਰ
ਹੋ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੋ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਜਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਪਾਰੋ
ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਹੰਝੂਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕੀ ਅਤੇ ਕਮਲ ਦੇ ਗਲੇ ਲਗ ਗਈ। ਢੁੱਖ ਵਿਚ
ਸਿਰਫ਼ ਸਪਰਸ਼ ਹੀ ਤਸੱਲੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਭੈਣ ਭਰਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਬੈਠੇ
ਰਹੇ। ਮਦਨ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਮਲ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ।

ਸੰਸਕਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਮਤਾ ਦਾ ਜਾਂ ਉਸ
ਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਆਦਤਾਂ ਪਿਤਾ,
ਦਾਦੇ ਜਾਂ ਦਾਦੀ ਦੀਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ
ਸੁਣੀਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਵਾਂਗ ਹੱਸਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਖੰਘਦਾ ਹੈ, ਪਿਉ ਵਰਗੀ ਚਾਲ ਹੈ,
ਦਾਦੀ ਵਰਗੀ ਜ਼ਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਅਕਸਰ ਅਰਸੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣਨੀ
ਧੈਂਦੀ ਸੀ। ਅਰਸੀ ਦਸ ਜਮਾਤਾਂ ਤਕ ਅਧੜ ਗਈ ਸੀ। ਹਸੇਸ਼ਾ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਯਾਦ
ਕਰਦੀ, ਦਾਦੀ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਸੀ, ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਦੀ
ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਦੇ
ਬਾਲਮਨ 'ਤੇ ਦਾਦੀ ਦੀ ਯਾਦ ਉਕਰ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਕੋਈ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ
ਇਹਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਰਸੀ ਨੇ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਏ। ਦਾਦੀ ਦੀ
ਗੋਦ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਪਲੀ ਸੀ। ਦਾਦੀ ਦੀ ਗੋਦ ਦੇ ਨਿੱਘ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਸ ਦੇ ਮਨ
ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਦਾ ਜਿਉਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਦਾਦੀ
ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਅਰਸੀ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ
ਅਣਗੋਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਮਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਕਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਮਾਂ ਦੇ
ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੋ ਗਏ, ਨਤੀਜਾ
ਆਉਣ ਤਕ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਵੱਡੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ
ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਦਾਦੀ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਹੈ।"

"ਕਿਵੇਂ ਜਾਏਂਗੀ?"

"ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਗੇ?"

"ਮੈਂ! ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।"

"ਕਿਉਂ?" ਅਰਸੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਜਿੰਦਾ ਵੀ ਹੋਏਗੀ ਕਿ ਨਹੀਂ।"

"ਕੈਸੇ ਪੁੱਤ ਹੋ? ਕਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਕੁੱਖਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹੋ ਜਾਂ ਪੱਥਰ ਵਿਚੋਂ ਛੁੱਟੇ ਹੋ? ਬਾਪੂ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁਖ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਧੀ ਦਾ ਸਕਾ ਕਿਥੋਂ ਹੋਏਗਾ?" ਅਰਸੀ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ।

"ਕੀ ਬਕਵਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈਂ?"

"ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਕਵਾਸ ਲਗ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਆਪਣੀ ਤੀਵੀਂ ਪਿਛੇ ਲਗ ਕੇ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ। ਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਸਵਰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਨਹੀਂ? ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਬਾਪੂ ਕਹਿੰਦੇ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।"

"ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ।"

"ਮਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਹੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ। ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜਿੰਦਾ ਵੀ ਹਨ? ਕਿਸ ਹਾਲ ਵਿਚ ਹਨ? ਕਿ ਦਾਦੀ ਹੁਣ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹਨ ਜਾਂ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ?"

"ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਣ ਬਗੈਰ ਨਹੀਂ ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੀ ਹੈਂ।"

"ਮਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਣ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਚਲੀ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਘਰ ਛੱਡ ਦਿਆਂਗੀ, ਫਿਰ ਵੇਖੀ ਜਾਏਗੀ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਕਹਿ ਕੇ ਅਰਸੀ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ, ਕੱਪੜੇ ਸਾਂਭਣ ਲਗ ਗਈ ਦਾਦੀ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲਈ। ਐਨਾ ਸੌਖਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਾ, ਮਾਂ ਦੀ ਲਸ਼ ਉਪਰੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਪਰ ਅਰਸੀ ਜਿੰਦੀ ਸੀ ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਠਾਨ ਲੈਂਦੀ ਸੀ ਕਰਕੇ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਪਿਆ।

ਪੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਗਾਲਾਨੀ ਹੋਣ ਲਗੀ। ਉਸ ਦੀ ਬੱਚੀ ਐਨੀ ਸਮਝਦਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਐਨਾ ਨਿਕੰਮਾ ਅਤੇ ਨਾ ਸ਼ੁਕਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਉਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲੀ, "ਹੁਣ ਕਿਥੇ ਵੱਡ ਗਏ ਹੋ?"

"ਤੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹੀ ਵੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਨੂੰ

ਅਣਗੋਲਿਆਂ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਮਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਸਹੀਆਂ, ਪੜ੍ਹਾਇਆ, ਪਾਲ-ਪੋਸ ਕੇ ਵੱਡਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਕੀਤਾ? ਲਾਹਨਤ ਹੈ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ।"

"ਜੋ ਹੋ ਗਿਆ ਉਸ 'ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਪਾਉ। ਕਲੁ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰੋ।"

"ਅੱਜ ਤਕ ਜੋ ਹੋਇਆ ਉਸ ਲਈ ਤੂੰ ਜ਼ਿਮੇਂਵਾਰ ਹੈਂ।"

"ਮੈਂ ਕੀ ਕੀਤਾ?"

"ਮੇਰੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਗੇ ਕੰਧ ਬਣ ਕੇ ਖਲੋਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈਂ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਪਿਆਰ ਸਮਝਦਾ ਰਿਹਾ ਉਹ ਤੇਰਾ ਫਰੇਬ ਸੀ, ਧੋਖਾ ਸੀ।"

"ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਮਾਗ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।"

"ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹੀ ਖਰਾਬ ਰਿਹਾ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਾਗਲ ਬਣਾ ਕੇ ਰਖਿਆ, ਆਪਣੇ ਪਿਛੇ ਲਾਈ ਰਖਿਆ।"

"ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਪਤਨੀ ਹਾਂ।"

"ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਘਰ ਨੂੰ ਤੋੜਨ। ਮਾਂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਸਭ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਪੋਸਟ 'ਤੇ ਸਾਂ, ਕਾਢੀ ਕਮਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਤੇਰੀ ਚਾਹਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ, ਤੂੰ ਆਕਰਸ਼ਤ ਹੋ ਗਈ, ਤੇਰਾ ਪਿਆਰ ਦਿਖਾਵਾ ਸੀ। ਲਾਲਚ ਵਸ ਹੋ ਕੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਵਧਾਈ, ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਤੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਲੈਣ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਈ, ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੇਰੇ ਵੱਲ ਮੈਂ ਖਿਚਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ।"

"ਇਹ ਕੋਈ ਚਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ ਸੀ।" ਤੇਜੀ ਬੋਲੀ।

"ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਆਪਣਾ ਮਤਲਬ ਕੱਢਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਤੀਵੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਤੀ ਨਾਲ ਦਿੱਲੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਤੀ ਦੇ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਮਤਲਬ ਪ੍ਰਸਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।"

"ਤੁਸੀਂ ਗਲਤ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ। ਤੀਵੀਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੀ ਹੈ।"

"ਹੁਣ ਵੇਖ ਲਿਆ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ? ਤੇਰੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਖੇੜ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਵੀ ਇਹੋ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਮਾਂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।"

"ਮੈਂ ਕੋਈ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ।
ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ।"

"ਸਿਰਫ਼ ਤੇਰੇ ਕਾਰਨ, ਤੂੰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੈਂ ਕਿ ਉਹ ਇਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ।"

"ਨਹੀਂ! ਮੈਂ ਰਜੀ ਦੇ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ।"

"ਤੂੰ ਜਾਣਦੀ ਸੈਂ ਕਿ ਰਜੀ ਦਾ ਬੀਜੀ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਬੀਜੀ
ਰਹਿਣਗੇ, ਉਥੇ ਰਜੀ ਵੀ ਰਹੇਗੀ।"

"ਇਹ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਖਣ ਦਾ ਠੋਕਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੈਂ
ਨਹੀਂ।"

"ਚਲੋ! ਜੋ ਤੂੰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੈਂ ਉਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਦ ਹੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ
ਕਿ ਤੀਵੀਂ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੀ ਹੈ।"

"ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਕਿਉਂ ਪੈ ਗਏ ਹੋ?"

"ਤੀਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਹੈ। ਅਗਰ ਅੱਜ ਕਿਤੇ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਛੁਟ ਜਾਏ
ਅਤੇ ਤੈਨੂੰ ਇਕੱਲੀ ਨੂੰ ਕਮਾ ਕੇ ਘਰ ਚਲਾਉਣਾ ਪੈ ਜਾਏ। ਤੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਮੈਨੂੰ
ਸਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਬੰਦਾ ਕਮਾ ਕੇ ਪੈਸਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਟੱਬਰ 'ਤੇ ਖਰਚ
ਕਰਦਾ ਹੈ, ਘਰ ਬਾਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਪਰ ਔਰਤ ਕਮਾ
ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਮਰਦ ਉਤੇ ਅਹਿਸਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।"

"ਮਰਦ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਕਮਾਉਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ।"

"ਠੀਕ ਹੈ! ਮਰਦ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।"

"ਨਿਭਾਈ ਜਾਓ।"

"ਤੂੰ ਅੱਜ ਤਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਹੈ?"

"ਸਭ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣਾ ਮਕਾਨ ਬਣਿਆ, ਤੁਹਾਡੇ
ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹ ਗਏ। ਚੰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਹੋਰ ਕੀ ਚੰਗਾ ਹੋ ਸਕਦਾ
ਹੈ?"

"ਮਕਾਨ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਂਅ 'ਤੇ ਲਈ, ਕਰਜ਼ਾ ਮੈਂ ਲਿਆ ਮਕਾਨ
ਬਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ, ਪੈਸੇ ਥੁੜ੍ਹ ਗਏ ਤਾਂ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਪਰੋਵੀਡੈਂਟ ਫੰਡ ਕਢਵਾ
ਲਿਆ, ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਨੂੰ ਕੰਗਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕੀ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ?"
ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਬੋਲੀ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ। "ਤੂੰ ਕਰਦੀ ਕੀ ਹੈਂ ਮੇਰੇ
ਵਾਸਤੇ? ਇਕ ਕੱਪ ਚਾਹ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇ ਸਕਦੀ, ਉਸ ਲਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ
ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈਂ। ਤੇਜ਼ਿੰਦਰ ਕੌਰੇ! ਮੀਆਂ ਬੀਵੀ ਵਿਚ ਪਿਆਰ

ਬੜਾ ਅਨੋਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਲਵ-ਮੈਰਿਜ਼ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਾਂ ਪਿਉ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਿਲ ਮੰਨੇ ਨਾ ਮੰਨੇ, ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਮਨ ਵਿਚ ਚਾਹਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਤੀਵੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪਤੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਚਾਹਤ ਦਾ ਪਰਣਾਮ ਬੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੀਵੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਰੁਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਬੱਚੇ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਮਤਾ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਵਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਦਿਲੋਂ ਜਾਨ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਕਰਿੰਦਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕੁਝ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈਂ। ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤਿ ਤੇਰੀਆਂ ਕੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਹਨ ਤੂੰ ਕਦੀ ਗੌਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਦੀ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਹਰ ਮਰਦ ਦੀ ਇਹੋ ਤਕਦੀਰ ਹੈ। ਪਰ ਹਰ ਤੀਵੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਚਾਰ ਅਤੇ ਬੇਵਸ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।" "ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਜਿਸ ਬੂਟੇ ਦੀ ਛਾਂ ਮਾਣਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਵੱਡ ਦਿਤਾ ਜਾਏ, ਫਿਰ ਟਾਹਣੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਹਰੀਆਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਬੇਬਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਡਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਤੀ ਬਣੀ ਰਹੇ, ਕੋਈ ਤਕਦੀਰ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੀ ਇਜ਼ਤ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨਾਲ ਕਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੀਵੀਂ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬੰਦੇ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਹਰ ਗੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਭਰਾ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਉਹ ਵੱਖ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਬਾਂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤੀਵੀਂ ਉਹਨਾਂ ਬਾਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਛਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦੀ ਔਲਾਦ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੀਵੀਂ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਬੀਜ ਬੀਜਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਧੜੂਰੇ ਦੀ ਪੌਦ ਉਗ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।"

"ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਚੁੱਪ ਵੀ ਕਰੋਗੇ ਜਾਂ ਬੋਲੀ ਜਾਓਗੇ?"

"ਸੱਚ ਸੁਣਨਾ ਕੌੜਾ ਲਗਦਾ ਹੈ?"

"ਤੁਸੀਂ ਬੇ-ਮਤਲਬ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿਰ ਪੈਰ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕਿਹੜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਹੈ?"

"ਮੈਂ ਆਮ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੂੰ ਵੀ ਇਕ ਹੈਂ। ਤੇਰੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਜ਼ਮੀਰ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਮਾਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਗਿਆਂ, ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੀ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜਿੰਦਾ ਹੋਏਗੀ ਕਿ ਨਹੀਂ?"

"ਹੁਣ ਜਾ ਹੀ ਰਹੇ ਹੋ ਨਾ ਆਪੇ ਪਤਾ ਚਲ ਜਾਏਗਾ।"

"ਤੇਰੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਇਕ ਬੋਲ ਵੀ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਤੇਰੇ ਵਰਗੀ ਪਤਨੀ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹਨਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਕ੍ਰਿਤਘਣ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਰ ਜਾਣ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਕਹਿ ਕੇ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

16

ਸਾਰੇ ਸਫਰ ਵਿਚ ਅਰਸ਼ੀ ਉਤਾਵਲੀ ਰਹੀ। ਟੈਕਸੀ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਹੌਲੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਫਰ ਮੁੱਕਣ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਦਾ ਹੀ ਸਫਰ ਸੀ ਉਸ ਲਈ ਤਾਂ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿੰਨਾ ਲੰਮਾ ਸਫਰ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਸੜਕ ਤੋਂ ਕਮਲ ਦਾ ਘਰ ਕੋਈ ਫਰਲਾਂਗ ਦੂਰ ਸੀ, ਉਹ ਗੱਡੀ 'ਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਤੁਰੀ, ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿਤਾ। ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਡਾ ਮਕਾਨ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਹੋਰ ਵੀ ਮਕਾਨ ਬਣ ਗਏ ਸਨ, ਬਸਤੀ ਵੱਸ ਗਈ ਸੀ। ਉਜ਼ੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਫਿਰ ਛੱਤ ਲਏ ਸਨ। ਮਕਾਨ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਕਮਰਾ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੜ ਗਈ। ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹਨੇਰਾ ਸੀ, ਬੜੀ ਬਦਬੂ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਨਾਲ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਾਨ੍ਹ ਹੋਇਆ, ਦਾਦੀ ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਲੇਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਖੜਾਕ ਸੁਣ ਕੇ ਬੋਲੀ, "ਕੌਣ?"

"ਦਾਦੀ! ਮੈਂ ਅਰਸ਼ੀ।" ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨਤਾ ਦਾ ਅਥਾਹ ਹੜ ਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਤੇ ਅਰਸ਼ੀ ਵੱਡੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਦਾਦੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਭਾਵੂਕ ਹੋ ਬੋਲੀ, "ਤੂੰ ਅਰਸ਼ੀ ਹੈਂ? ਮੇਰੀ ਅਰਸ਼ੀ! ਤੇਰੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਵੀ ਅੰਨੀ ਹੋਣ ਨੂੰ ਆ ਗਈ ਹੈ।" ਦਾਦੀ ਬੈਠ ਗਈ, ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਨਿਹਾਰਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਪਿਆਰ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਦਿਤੇ। "ਬਸ! ਤੂੰ ਆ ਗਈ ਹੈਂ; ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਮਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਤੇਰੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸੀ, ਬਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਇਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿਤੀ।" ਰੋਂਦੀ ਰੋਂਦੀ ਪਾਰਵਤੀ ਬੋਲੀ ਗਈ। ਐਨੋ ਨੂੰ ਸੁੱਚਾ ਵੀ ਅੰਦਰ ਆ ਗਿਆ। ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਅਰਸ਼ੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਪਿਉ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਏ, ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਹੋ ਜਾਏ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।"

"ਦਾਦੀ ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿਉ।"

"ਤੇਰਾ ਪਿਉ ਮਾਫ਼ੀ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦਾ ਹੱਕ ਇਹ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇ ਇਹ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਜਾਏ।" ਪਰ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਈ ਇਕ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਆਖਿਰ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ।" ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਅਰਜੀ! ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿ ਦੇ, ਮੈਂ ਉਠ ਕੇ ਬਹਿਣਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚਾਦਰ ਹੇਠ ਪਈ ਹੋਈ ਹਾਂ।" ਸੁਣ ਕੇ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਅਰਜੀ ਨੇ ਹੌਲੇ ਜਿਹੇ ਦਾਦੀ ਉਤੇ ਪਈ ਚਾਦਰ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆਂ, ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਈ। ਦਾਦੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਫੋੜੇ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਰਿਸ-ਰਿਸ ਕਰਦੇ ਫੋੜੇ। "ਦਾਦੀ! ਇਹ ਕੀ?" ਕੰਬਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਦਾਦੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਟੋਂਹਦੇ ਬੋਲੀ।

"ਪੁੱਤ! ਮੇਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੈ।"

"ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕਿਹੜਾ ਕਰਮ ਤੁਸੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ?"

"ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲਾ ਦਿਤਾ, ਉਸ ਭਲਾਈ ਦੀ ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੀ ਰਜੀ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੀ ਪੈਂਸ਼ਨ ਵੀ ਤੇਰੀ ਮਾਮੀ ਜਾ ਕੇ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਦੀ ਮਲ੍ਹਮ ਦੀ ਸੀਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੜੀ, ਕਦੀ ਇਧਰ ਆਈ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਉਸ ਉਤੇ ਇਕ ਭਾਰ ਹਾਂ, ਦੋ ਫੁਲਕੇ ਸੁੱਕੇ, ਪਾਣੀ ਵਰਗੀ ਦਾਲ ਜਾਂ ਸਬਜ਼ੀ ਨਾਲ ਭੇਜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਕਿਹੜੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਮੈਂ ਵੀ ਰਜੀ ਨਾਲ ਮਰ ਗਈ ਹੁੰਦੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਨਰਕ ਭੇਗ ਰਹੀ ਹਾਂ।" ਅਰਜੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਾ ਆਵੇ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰੇ? ਰਿਸਦਿਆਂ ਫੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰੇ ਜਾਂ ਕੱਪੜੇ ਪਵਾਏ। ਐਨੀ ਦੇਰ ਨੂੰ ਮਦਨ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। "ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ! ਭੈਣ ਜੀ।"

"ਤੂੰ ਕੌਣ?"

"ਮੈਂ ਜੀ ਇਥੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਰੋਟੀ ਬਨਾਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।"

"ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈਂ?"

"ਜ਼ਮੀਨ, ਬਾਗ ਅਤੇ ਡੰਗਰ ਵੱਡੇ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ।"

"ਇਹ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਹੈ।"

"ਹਾਂ ਜੀ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਹੈ।"

"ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਵੀ ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਂਗ ਕਰਦਾ ਹੈਂ।"

"ਨਹੀਂ ਜੀ! ਪੂਰੀ ਸੇਵਾ ਕਰੀਦੀ ਹੈ, ਵਕਤ ਸਿਰ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਦਈ ਦਾ

ਹੈ।"

"ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਫੋਝਿਆਂ ਅਤੇ ਫਿੰਸੀਆਂ ਨਾਲ
ਭਰਿਆ ਹੈ?"

"ਹਾਂ ਜੀ ਪਤਾ ਹੈ।"

"ਕਿਥੇ ਹੈ ਮਾਮੀ?"

"ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹਨ।"

"ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਏ ਹਾਂ?"

"ਹਾਂ ਜੀ! ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਹੈ।"

"ਜਾਹ! ਬੁਲਾ ਕੇ ਲਿਆ।"

"ਜੀ ਹਾਂ!" ਕਹਿ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਅਰਸ਼ੀ ਦਾਦੀ ਦਾ ਹਾਲ ਵੇਖ
ਕੇ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਰਾਣੀ ਆ ਗਈ, "ਹਾਂ ਜੀ! ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ
ਧੀ ਪਿਉ ਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਬਾਦ ਮਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆਈ।"

"ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਸਰਦੇ ਨਹੀਂ ਮਾਮੀ ਜੀ!"

"ਮੈਂ ਵੀ ਤੇਰੀ ਦਾਦੀ ਲਗਦੀ ਹੈਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ, ਤੇਰੇ ਪਿਉ ਦੀ ਮਾਮੀ ਹਾਂ।"

"ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਦਾਦੀ ਕਹਾਉਣ ਦੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੋ, ਦਾਦੀਆਂ ਤੁਹਾਡੇ
ਵਰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਹੀ ਲੈ ਕੇ
ਬੁਲਾਵਾਂ ਪਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮਾਮੀ ਕਹਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾਮੀ
ਕਿਹੜੀ ਆਪਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

"ਕੀ ਮਤਲਬ?"

"ਮਤਲਬ ਤੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੀ ਹੈਂ। ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਔਕਾਤ ਭੁੱਲ ਗਈ ਹੈਂ।
ਇਕ ਨਰਸ ਬਣ ਕੇ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਆਈ ਸੈਂ ਅਤੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ
ਹੈਂ। ਇਸ ਤੀਵੰਂ (ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ) ਨੇ ਫਰਸ਼ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਅਰਸ਼ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ।
ਤੂੰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਕੀਤਾ?"

"ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੀ ਕਰ ਦਿਤਾ।"

"ਕਦੀ ਦਾਦੀ ਦੇ ਤਨ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ? ਪਰ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਵੇਖਣ ਦਾ ਵਕਤ ਹੀ
ਕਿਥੇ ਹੈ? ਵੇਖਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੀ ਕਿਥੇ ਹੈ? ਹਮਦਰਦੀ ਹੀ ਕਿਥੇ ਹੈ?" ਕਹਿ
ਕੇ ਦਾਦੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੋਂ ਚਾਦਰ ਚੁੱਕ ਦਿਤੀ।

"ਇਹ ਸਭ ਤੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ?"

"ਹਾਏ ਰੱਬਾ! ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ।"

"ਘਰ ਵਿਚ ਕੌਣ ਬੀਮਾਰ ਹੈ? ਕੌਣ ਮਰ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲੈਣਾ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ।"

"ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ।"

"ਕਿੰਨੇ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਈ ਨੂੰ?"

"ਵੇਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।"

"ਵੇਹਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੀ ਹੈਂ?" ਰਾਣੀ ਕੋਲ ਕੋਈ ਉਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਖਲੋਤੀ ਰਹੀ।

ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ, ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸਾਰੇ ਧਿੰਡ ਵਿਚ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ। ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਅਰਸ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਹਾਡੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਬਦਬੂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ?" ਰਾਣੀ ਕੋਲ ਕੋਈ ਉਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਰਸ਼ੀ ਬੋਲੀ, "ਝਾੜੂ, ਬਾਲਟੀ ਅਤੇ ਸਾਬਣ ਭੇਜ ਦਿਓ, ਮੈਂ ਆਪੇ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹਾਂ, ਇਹ ਕਮਰਾ ਤੇ ਜਿਉਂਦੇ ਮਨੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਨਰਕ ਬਣਾ ਕੇ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਨੌਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਘਰ ਵਿਚ?"

"ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਕੰਮ ਹੀ ਬੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁਣੇ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ।" ਰਾਣੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮਾਮੀ ਜੀ! ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹਾਂ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਏਗਾ?"

ਨਹੀਂ! ਨਹੀਂ!! ਪੂਰੀ ਸੇਵਾ ਕਰੀਦੀ ਹੈ।" ਰਾਣੀ ਨੇ ਸਫ਼ਾਈ ਦਿੱਤੀ।

"ਉਹ ਮੈਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਦ ਤਕ ਮੈਂ ਇਥੇ ਹਾਂ ਸਭ ਸਾਂਭ ਲਵਾਂਗੀ। ਤੁਸੀਂ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ।" ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਣੀ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਗਈ।

ਅਰਸ਼ੀ ਨੇ ਕਮਰਾ, ਗੁਸਲਖਾਨਾ ਸਭ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ, ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਚੌਂਕਾ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਕਮਲ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਸੁੱਚੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਿਆ ਪਰ ਚਾਅ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਰਸਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫਿਤਿਹ ਬੁਲਾਈ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਵੇਹਲ ਮਿਲ ਗਈ ਮੇਰੇ ਭਾਣਜੇ ਨੂੰ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ?"

"ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਮਾਮਾ ਜੀ!"

"ਚੰਗਾ ਹੈ, ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੈਨੂੰ। ਕਦੀ ਤੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਮਾਂ ਤੇਰੀ ਬੀਮਾਰ ਹੈ, ਇਕ ਗੁਰਦੇ

ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮਰ ਗਈ ਹੈ? ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੂੰ ਸੋਚਿਆ? ਤੇਰਾ ਜ਼ਮੀਰ ਕਿਵੇਂ ਮਰ ਗਿਆ?"

"ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।"

"ਹੁਣ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ?" ਕਮਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਇਹ ਬੋਟੀ ਅਰਸ਼ੀ ਹੈ, ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬਜ਼ਿਦ ਸੀ।"

"ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਹੈ ਇਸ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨੇ ਤੇਰੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੇ ਬੰਦਨ ਤੋੜੇ ਹਨ। ਤੈਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਤੋਂ, ਪਤਨੀ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਤੋਂ।" ਉਠ ਕੇ ਕਮਲ ਨੇ ਬੋਟੀ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਮੱਥਾ ਚੁੰਮਿਆ। ਫਿਰ ਸੁੱਚੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਚਲ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਉਥੇ ਹੀ ਗਪ-ਸ਼ਪ ਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਅਰਸ਼ੀ ਨੂੰ ਦਾਦੀ ਕੋਲ ਬੈਠਣ ਦੇ।" ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਮਲ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ।

ਅਰਸ਼ੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕਮਰੇ ਤੇ ਰਸੋਈ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਢੇਰ ਸਾਰੀਆਂ ਅਗਰਬੱਤੀਆਂ ਧੁਖਾ ਕੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਰਖ ਦਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਧੂਪ ਦੀ ਮੋਟੀ ਬੱਤੀ ਜਲਾ ਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰਖ ਦਿਤੀ ਜਿਹੜੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਜਲਦੀ ਰਹੀ। ਕਮਰਾ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਮਰੇ ਦਾ ਨਰਕ ਮੁੱਕ ਗਿਆ। ਮਦਨ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਮਨੁਂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਰੋਟੀ ਅਰਸ਼ੀ ਨੇ ਆਪ ਬਣਾਈ। ਬੁਰਕੀ ਲੈਂਦੇ ਹੀ ਦਾਦੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ। ਅੱਜ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਸਵਾਦੀ ਬੁਰਕੀ ਉਸ ਨੇ ਮੂੰਹ ਲਾਈ ਸੀ। ਮਦਨ ਤਾਂ ਖਾਨਾ ਪੂਰਤੀ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਲਕਿਨ ਹਦਾਇਤ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਉੱਜ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਪਾਰਵਤੀ ਦਾ ਭਰਾ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਰ। ਭਰਾ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ, ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਰਾ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰੀ ਬਚੀ ਸੀ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁੰਜੀ ਉਸ ਨੇ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸੰਸਕਾਰ ਮਿਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੰਸਕਾਰ ਖੂਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਣਖ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਆਦਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਦੀ ਵੀ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਰਸ਼ੀ ਦਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਸੁੱਤੀ। ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਤਨ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਚਿਰਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸਕੂਨ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਪੋਤਰੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਦੀ ਨਿੱਘ ਵਿਚ ਢੂੰਘੀ ਨੀਂਦ ਸੁੱਤੀ ਰਹੀ। ਕਦੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੌਣ ਦਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਅਰਸ਼ੀ ਨੇ ਚਾਹ ਪਿਲਾਈ, ਸਾਹਮਣੇ ਖਿੜਕੀ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਪਈਆਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲਗਿਆ।

ਕਿਰਨਾਂ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਅੱਜ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਾਰਵਤੀ ਨਾਹ ਧੋ ਕੇ ਕਮਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਮਲ ਹੀ ਦੀਦੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੀਦੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਠ ਬੈਠਾ, "ਦੀਦੀ! ਤੁਸੀਂ?"

"ਹਾਂ।"

"ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ।"

"ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਮੰਗਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਾਤੇ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਜਾਈਦਾ ਹੈ।"

"ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਮੰਗਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਮਾਲਕ ਹੋ।"

"ਕਮਲ! ਮੈਂ ਅੱਜ ਤਕ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮੰਗਿਆ।"

"ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਦੀਦੀ!"

"ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਮੰਗਣ ਆਈ ਹਾਂ।"

"ਮੇਰੀ ਅਰਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਦੋ ਕਮਰੇ ਲਿਖ ਦੇ।"

"ਦੀਦੀ! ਸਭ ਕੁਝ ਤੁਹਾਡਾ ਹੈ।"

"ਮੇਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇ ਦੇ।"

"ਠੀਕ ਹੈ ਦੀਦੀ!"

"ਇਸ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅਸਟਾਮ ਉਤੇ ਲਿਖ ਦੇ।"

"ਠੀਕ ਹੈ ਦੀਦੀ! ਮੈਂ ਕਲੁੰ ਹੀ ਪਟਵਾਰੀ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਕਾਗਜ਼ ਬਨਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜੱਜ ਕੋਲੋਂ ਤਸਦੀਕ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।"

"ਠੀਕ ਹੈ! ਬਸ ਮੇਰੀ ਇਛਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਅਰਸ਼ੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਥੇ ਵੱਸਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਮੇਰੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਵਰਾਸਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਵਸਾ ਕੇ ਰੱਖੇਗੀ।"

"ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਸਮਝੋ ਹੋ ਗਿਆ।" ਪਾਰੋ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੁਕੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਤਤਪਰ ਸੀ। ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਮਲ ਨਾਂਹ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।

ਰਾਣੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀਦੀ ਨੂੰ ਕਮਲ ਕੋਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਦੀਦੀ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਅੰਦਰ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਦੀਦੀ ਕਿਵੇਂ ਆਏ ਸੀ? ਕਦੀ ਤਾਂ ਇਧਰ ਆਏ ਨਹੀਂ?"

"ਅਰਸ਼ੀ ਇਥੇ ਰਹੇਗੀ।" ਕਮਲ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਦਾਦੀ ਇਥੇ ਰਹਿੰਦੀ ਪਈ ਹੈ, ਪੇਤੀ ਵੀ ਰਹਿ ਜਾਏਗੀ ਤਾਂ ਕੀ ਫਰਕ ਪਏਗਾ?"

"ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਰੱਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ?"

"ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਹਿਸਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।"

"ਅਰਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਅੱਧਾ ਮਕਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।"

"ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਪਏ ਹਨ, ਰਹੀ ਜਾਣ। ਨਾਂ 'ਤੇ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ?"

"ਜੱਜ ਕੋਲੋਂ ਤਸਦੀਕ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪੱਕਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਲੈਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਸਕੇ।"

"ਮੇਰੇ ਪੁੱਤ ਦਾ ਕੀ ਹੋਏਗਾ?"

"ਅੱਧੇ ਦਾ ਉਹ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ।"

"ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਵਾਰਸ ਹੈ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਣੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਆਂਗੀ।"

"ਮੇਰੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਚ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।"

"ਮੈਂ ਇਹ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗੀ।"

"ਮੈਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਨਹੀਂ ਰਾਣੀ! ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹਨੇਰਾ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਗੁਜਰਦੇ ਤੇਰੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮੇਰੀ ਜੁਬਾਨ ਬੰਦ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦੇ। ਗੰਦ ਕੱਜਿਆਂ ਹੀ ਦੱਬਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਫੌਲਣ ਨਾਲ ਗੰਦ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਦਬੂਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਣੀ ਅਗੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕੀ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਮ ਦੀ ਕਾਲੀ ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਰਾਜ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ।

ਕਮਲ ਨੇ ਪਟਵਾਰੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ, ਅੱਧੇ ਮਕਾਨ 'ਤੇ ਅੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪੈ ਖਰਚ ਕੇ ਰਜਿਸਟਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਬੈਅਨਾਮੇ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਤਕਸੀਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਮਲ ਨੇ ਲੰਬੜਦਾਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਅਕਬਰ ਹੀ ਲੰਬੜ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅੱਬਾ ਫੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਅੱਧੀ ਮਕਾਨ ਅਰਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਪਾਰਵਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਕਿਸੇ ਸੈਵੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਮਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵਾਸਤੇ ਖਟਕਾ ਸੀ, ਸੰਕਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਸਰਦਾਰ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਗੈਰ ਦੀ ਵਰਾਸਤ ਵਿਚ ਨਾ ਆ ਜਾਏ। ਕਮਲ ਨੇ ਤਸਦੀਕਸ਼ੁਦਾ ਕਾਗਜ਼

ਲਿਆ ਕੇ ਦੀਦੀ ਨੂੰ ਫੜਾਏ। ਦੀਦੀ ਨੇ ਅਰਸੀ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਫੜਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੀ ਧੀਏ! ਇਹ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਤੇਰੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਂ ਸਵਾਰਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ, ਗਰੀਬ ਮਜ਼ਬੂਰਾਂ ਲਈ। ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਇਸ ਲੋਅ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਰਖਣਗੇ। ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਨਾ ਮੌਜੀਂ। ਪਾਰਵਤੀ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਈਂ।" ਅਰਸੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਘੁੱਟੀ ਰਖਿਆ। ਦੋਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਮ ਸਨ। ਅਰਸੀ ਨੇ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ ਸਾਂ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਰਹੇ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਐਨੀ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਰਦਾਰਨੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਛੋਟੀ ਹਾਂ ਦਾਦੀ! ਮੇਰੇ ਮੌਢੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਨ। ਐਨਾ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕ ਸਕਦੇ।" ਅਰਸੀ ਨੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

"ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਛੋਟੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਭਾਵ, ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਜਜ਼ਬਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਹਨਾਂ ਇਹਸਾਸਾਂ ਨਾਲ ਜਿੰਦਾ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਵਿਸਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਵੀ ਪਾਰਵਤੀ ਬਣ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰੇਂਗੀ। ਸਭ ਦਾ ਬਿਆਲ ਰਖੇਂਗੀ।" ਕਹਿ ਕੇ ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਅਰਸੀ ਦੀ ਧਿੱਠ 'ਤੇ ਥਾਪਣਾ ਦਿਤੀ। ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਅਰਸੀ, "ਇਹ ਜਿਹੜੀ ਨਦੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਲ ਵਗਦੀ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਸਹੇਲੀ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਇਸ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਸੁਣਦੀ ਸਭ ਹੈ ਪਰ ਬੋਲਦੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਵਾਬ ਲੱਭਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਲੀਂ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਲਿਆਵਾਂਗੀ।"

"ਹੁਣੋ ਚਲੋ ਫਿਰ।" ਬੜੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਅਰਸੀ ਬੋਲੀ।

"ਠੀਕ ਹੈ! ਪਰ ਥੋੜੀ ਧੁੱਪ ਹੈ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਚਲਾਂਗੇ।"

"ਨਹੀਂ ਦਾਦੀ! ਹੁਣੇ ਚਲਣਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਹੇਲੀ ਨੂੰ ਹੁਣੇ ਵੇਖਣਾ ਹੈ।" ਅਰਸੀ ਨੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਹਮਲ ਨਦੀ 'ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਗਈਆਂ। ਪਾਰਵਤੀ ਵੱਡੇ ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਅਰਸੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹੀ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਾਂਦੀ ਵਰਗੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਇਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸੁਣਿਆ ਕਰ। ਇਹਨਾਂ ਛੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਉਤਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਹਮਲ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਾਂ। ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਏਗੀ।"

"ਦਾਦੀ! ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹੋ ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ

ਸਮਝ ਸਕਾਂਗੀ।"

"ਮੇਰੀ ਬੱਚੀ! ਨਦੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਿੰਨਾ ਅੰਨ, ਫੁੱਲ, ਫਲ ਇਸ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਵਧਦੇ ਫੁਲਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਖੇਡ ਹੈ ਨਦੀ। ਤੀਵੀਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋੰਦ ਨੂੰ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੀ ਆਬਹੂ ਨਾਲ ਅਸਮਤ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਗਰ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਚੰਡੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਦੀ ਵੀ ਉਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਬਨਸਪਤੀ, ਜੀਵ, ਜੰਤੂ ਅਤੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵਸਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।"

"ਹਾਂ ਦਾਦੀ!" ਅਰਸੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਹਾਮੀ ਭਰੀ।

"ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੈਮਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

"ਠੀਕ ਹੈ ਦਾਦੀ!" ਅਰਸੀ ਸਭ ਸਮਝ ਰਹੀ ਸੀ। ਇੰਜ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਘਰ ਆ ਗਈਆਂ। ਸ਼ਾਮ ਢਲ ਗਈ। ਅਰਸੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਆਪ ਬਨਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦਾਦੀ ਨੇ ਅਰਸੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਅੱਜ ਮਾਂਹ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀ ਦਾਲ ਬਣਾ, ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਪਾ ਕੇ ਬਣਾਈ, ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।"

"ਠੀਕ ਹੈ ਦਾਦੀ!"

ਰਾਤ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਸੌਂ ਗਈ, ਅਰਸੀ ਦਾਦੀ ਕੋਲ ਹੀ ਸੌਂਦੀ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਅਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦਾਦੀ ਰੋਜ਼ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਗਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਜਾਗੀ, ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ। ਅਰਸੀ ਨੇ ਜਗਾਇਆ, ਦਾਦੀ ਉਠੀ ਨਹੀਂ, ਹਿਲਾਇਆ, ਦਾਦੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਆਕੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਰਸੀ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਚੀਕ ਮਾਰੀ, "ਦਾਦੀ!"

ਦਾਦੀ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਦਾਦੀ ਮਰ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਹਾਲੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਫ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਕੋਲ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਇਆ, "ਬੀਜੀ! ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਸ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਪੀੜਾ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਜੀਂਦਾ ਰਹਾਂਗਾ।"

ਅਰਸੀ ਨੇ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਨੁਹਾਇਆ। ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ, ਪਰ ਰੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਹਿੰਮਤ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਖਬਰ ਪਹੁੰਚ

ਗਈ। ਕਈਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਸਕਾਰ 'ਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸੌ ਬੰਦਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ਅੰਤਿਮ ਦਰਸਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਅਰਸ਼ੀ ਕੋਲੋਂ ਰਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ। ਕੁਰਲਾਅ ਪਈ, "ਦਾਦੀ! ਕਲੁ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਤੁਰ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਹਾਲੀ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਹਾਲੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਹੇਲੀ ਹਮਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਣੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਮਝਣੀ ਸੀ। ਦਾਦੀ! ਮੈਂ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾ ਜਾਓ।" ਉਸ ਨੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਦਾਦੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕੀਤਾ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਚਿਤਾ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿਤਾ। ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਗਨੀ ਦੇਣ ਲਈ ਲਾਂਬੂ ਫੜਿਆ ਅਤੇ ਅਰਸ਼ੀ ਚੀਕ ਪਈ, "ਤੁਸੀਂ ਲਾਂਬੂ ਨਹੀਂ ਲਾਉਗੇ ਬਾਪੂ! ਤੁਸੀਂ ਦਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਗਨੀ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜਾ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਤਰ ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਦਾਦੀ ਦੀ ਚਿਤਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅਗਨੀ ਦਿਆਂਗੀ।" 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਹੱਥ 'ਚੋਂ ਲਾਂਬੂ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਮਲ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਚਿਤਾ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਦੇ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅੱਗ ਫੈਲ ਗਈ, ਭਾਂਬੜ ਮਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਾਰਵਤੀ ਆਪਣੀ ਕਰਮਭੂਮੀ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗ ਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਬੜਾ ਆਘਾਤ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬੇਟਾ ਹੋਣ ਦਾ ਹੱਕ ਵੀ ਗਵਾ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਮਾਂ ਦੀ ਚਿਤਾ ਵਿਚ ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਠੀਕ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਹ ਜ਼ਲਾਲਤ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਸੀ ਰਹੇਗੀ। ਸਸਕਾਰ ਹਮਲ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅਸਥੀਆ ਚੁਣਨੀਆ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਬਚੀ ਹੋਈ ਰਾਖ, ਕੋਇਲੇ ਅਤੇ ਸੜੀਆਂ ਲੱਕੜਾਂ ਹਮਲ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁੱਟ ਦਿਤੀਆਂ। ਅਰਸ਼ੀ ਉਸ ਰਾਖ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਵਗਦੇ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਰਾਖ ਅਨੰਤ ਵਿਚ ਸਮਾਅ ਜਾਏਗੀ ਅਤੇ ਵਜੂਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

ਅਰਸ਼ੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਆਪੇ ਬੋਲਦੀ ਰਹੀ, "ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਵਰਗੀ ਹਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ? ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਤੀ ਲਈ, ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਤਾਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਦਿਤਾ ਹੈ ਇਸ ਧਰਤੀ ਵਾਂਗ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕ ਔਰਤ ਹੈ, ਕਿੰਨੀ ਸਵਾਰਬੀ ਅਤੇ ਕਿੰਨੀ ਲਾਲਚੀ? ਮੇਰੀ ਮਾਮੀ ਵੀ ਇਕ ਔਰਤ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਕਿਵੇਂ ਸਾਜਿਸ਼ ਨਾਲ ਇਸ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਿਨ ਬਣ ਗਈ ਹੈ? ਹਰ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਸੁਭਾਅ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਕਿਉਂ ਹਰ ਕੋਈ

ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਵਰਗੀ ਪਾਰਵਤੀ (ਪਾਰੋ) ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ?"

ਕਿੰਨੀਆਂ ਪਾਰੋ ਵਰਗੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖ ਇਸ ਨਦੀ ਵਿਚ ਵਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਕਿੰਨੀਆਂ ਦੀ ਵਹਿ ਜਾਏਗੀ। ਨਾਰੀ ਇਕ ਨਦੀ ਵਰਗੀ ਹੋ ਕੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਅ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਜ ਇਸ ਨਦੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਲਿਆ ਹੈ। ਰਾਖ ਵਹਾ ਕੇ ਲੈ ਗਈ। ਕਿੰਨੇ ਸਰੀਰ ਮੁੱਕ ਜਾਣਗੇ। ਕਿੰਨੀਆਂ ਪਾਰੋ ਇਸ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਸਮਾਅ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹ ਨਦੀ ਵਹਿੰਦੀ ਰਹੇਗੀ ਅਤੇ ਵਹਿੰਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਦਾਦੀ ਦੀ ਰਾਖ ਅਨੰਤ ਵਿਚ ਸਮਾਅ ਜਾਏਗੀ, ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਏਗੀ, ਵਜੂਦ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਪਰ ਇਹ ਨਦੀ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਵਰਗੀ ਚਲੀ ਜਾਏਗੀ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਮੇਰਾ ਵਜੂਦ ਵੀ ਰੁੜ੍ਹੁ ਜਾਏਗਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ।

—੦—

ਨਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ/ 104